

Novecento e dintorni

Grilli in Catalogna

editat per Nancy De Benedetto i Enric Bou

Revolució, iberisme i postmodernitat en la cultura catalana dels anys setanta

Víctor Martínez-Gil

(Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya)

Abstract An analysis of the impact of the Carnation Revolution in Catalan culture from the point of view of Iberianism. The fall of fascism in Portugal caused a revolutionary and anti-colonial excitement, but also resulted in postmodern literary reinterpretations, in reactionary positions and, although at first it seemed absent, it had an impact in the revival of Iberianism both in Portugal and in Catalan culture.

Resum 1 Els camins de la utopia nacional. – 2 La revolució fa visible Portugal. – 3 Imatges postmodernes de la revolució. – 4 Enyorances del salazarisme. – 5 El ressò de la Liga Iberista Portuguesa. – 6 Per concloure.

Keywords Carnation Revolution. Iberianism. Iberianist Portuguese League. Catalan culture. Post-modernism.

1 Els camins de la utopia nacional

Al seu llibre *Indagacions sobre la modernitat de la literatura catalana*, Giuseppe Grilli va comparar *L'Atlàntida* de Verdaguer amb el model que havia ofert Frederic Mistral:

La utopia mistraliana de la civilització submergida pel món modern torna a emergir sistematitzada, plausible i presumptuosa, en el poema verdaguerià com continent retrobat que, encara que una llarga decadència l'hagi allunyat de les rutes principals, pot ser reconquerit per qualsevol poètica que gosi aventurar-se més enllà de les columnes d'Hèrcules. (Grilli 1983, p. 111)

L'impuls utòpic, doncs, pot esdevenir realitat efectiva – no pas necessàriament, és clar, realitat totalment acomplerta. Per aquest camí, Narcís Oller, transformat per l'exemple de Verdaguer i alhora tan distant per concepcions literàries i ideològiques, va poder, situat en un «espai inèdit, entre l'afany mític impulsat pel sentiment i la recuperació d'un model elàstic de

Biblioteca di Rassegna iberistica 3

DOI 10.14277/6969-124-9/RiB-3-13 | Submission 2016-07-12 | Acceptance 2016-09-12
ISBN [ebook] 978-88-6969-124-9 | ISBN [print] 978-88-6969-125-6 | © 2016

producció intel·lectual», escriure «en català la novel·la de les gents catalanes» (Grilli 1983, pp. 117-119). Aquesta és, en efecte, la tensió essencial de l'espai literari català contemporani, la que determina la seva possibilitat d'existir. La relació entre utopia/mite i elasticitat conté, però, múltiples línies de fuga socials i nacionals; en aquest sentit, territorials, perquè la possibilitat de projectar-se és, en última instància, la de posseir un espai del qual reclamar-se hereu. Diverses possibilitats, des de la geopolítica i des de la història, han sustentat els camins d'aquella voluntat de ser de què parlava Vicens Vives, una voluntat amb un problema estructural, constituent: la incomoditat d'una consciència nacional, o autosuficient, encabida dins d'un espai regional. Ho deia Gaziel:

La història de Catalunya és la història desoladora, amarga com cap altra, del fracàs progressiu, constant, interminable, de totes les temptatives fetes per superar una feblesa innata, a fi d'assolir, fos com fos, almenys un mínim de la llibertat que una ànima realment autòctona necessita per a viure. (Gaziel 1999, p. 74)

Aquesta «història desoladora» ha contaminat tot el pensament polític i bona part de l'acció literària catalana. Catalunya s'ha projectat idealment en diferents espais que li podrien atorgar la possibilitat d'existir: el franc, el provençal, l'aragonès (i el pirinenc), el peninsular o fins i tot, si el volem considerar així, el pancatalà. També, amb un sentit més general de civilització, el mediterrani – que inclou la relació amb Itàlia forjada en època medieval –, el llatí o l'uropeu. Tot plegat, ha provocat estranyes capsos xineses que demanen molta prudència a l'hora de ser interpretades, sobretot si es tracta de fer exclusions. En seria exemple el mateix llibre de Verdaguer. *L'Atlàntida*, una obra amb voluntat fundacional, es mou, com va evidenciar Grilli (1987, pp. 32-33), i com després altres han mirat de demostrar, especialment pel que fa a la presència significativa d'*Os Lusíadas* de Camões com a hipotext (cf. Dodas i Noguer 1992; Martínez-Gil 2010a), entre el mite ibèric, un espai que supera el de la nació que es vol fundar o refundar, i l'escriptura en català.

No és, per tant, fàcil de fer encaixar les peces d'aquest trencaclosques. Fins i tot la Península Ibèrica, en aparença d'una clara objectivitat geogràfica, és un concepte molt més ambigu del que a primera vista podria semblar. Alfons X el Savi va parlar de les terres de Narbona com de l'«Espanya menor», i a la *Crònica general*, escrita per iniciativa de Pere el Cerimoniós, el límit hispànic arribava fins al Roine (cf. Maravall 1964, pp. 62-94). Si el significat de la geografia pot ser una opinió modelada per la interpretació cultural, què es pot dir de projectes com l'iberisme, l'occitanisme o el llatinisme? Quan Víctor Balaguer va tornar del seu exili l'any 1867, Frederic Mistral li va escriure reclamant-li la federalització d'Espanya i la instauració d'una república federal ibèrica a partir de la

qual avançar cap a la constitució de l'Imperi del Sol, és a dir, de l'imperi llatí, el centre del qual havia de ser la Provença. Iberisme, occitanisme, llatinisme (cf. Litvak 1987), i fins i tot iberoamericanisme i internacionalisme: tots podien anar en la mateixa direcció. Per això s'ha considerat l'iberisme una mena d'ecumenisme (cf. Catroga 1985). Tampoc no és fàcil d'escatir el significat nacional profund d'aquests plantejaments. El 1869, davant la negativa de Ferran de Coburg de pujar al tron espanyol, Joaquim i Joan Sitjar van escriure al director del diari *O Partido Nacional* que sentien «un veritable plaher al veure que'ls escarmentats Portuguesos no 'us deixau enganyar [...]. ¡Alerta, donchs, los dignes fills d' eixa terra germana!... Aqueixa gent de Madrit, per a fe 'us ibèrichs, voldrian fervos castellans» (cf. Martínez-Gil 1997, p. 32). Aquí hi ha una negació de l'iberisme polític i una declaració de solidaritat entre Catalunya i Portugal. No és tan clar, però, que hi hagi una negació de la peninsularitat, malgrat la prevenció davant l'imperialisme castellà. Perquè l'iberisme, que en principi, amb totes les projeccions en espais superiors que es vulgui, es proposa construir - o reconstruir - la unitat peninsular després del capgirament napoleònic, és una utopia fractalitzada, amb opcions nacionals (castellanisme, binacionalisme, multinacionalisme), polítiques (monarquia, república, unionisme, federalisme) i de grau de consecució (econòmic, cultural, polític, o potser tan sols de col·laboració). Fins i tot, com acabem de veure, es pot centrar - però llavors potser ja no seria ben bé iberisme - en la solidaritat de nuclis parcials, com ho fa el lusocatalanisme (cf. Martínez-Gil 2013a). Els interessos de partit i personals, a més, el condicionen, i és ple d'apostasies, especialment en el camp portuguès, com la de Sampaio Bruno del 1906:

Eu já compartilhei daquela errada doutrina da federação peninsular como meio de se criar um grande Estado: a Ibéria, a opor à Inglaterra, à França, à Rússia, à China, se calhasse. Escrevi, a defender essa quimera, péssimos artigos, repletos dum patriotismo transviado. (Bruno 1987, p. 113)

No hi ha dubte que les dues grans utopies nacionals que han mirat de compensar la història catalana han estat l'occitanisme i l'iberisme, sovint empeltades de federalisme, encara que el federalisme, *per se*, pot ser, malgrat el seu municipalisme i el seu reformisme en la repartició del poder, un simple instrument d'anivellament castellanitzador. La historiografia catalana, no cal dir-ho, ha tingut una predilecció especial per l'occitanisme. S'ha pogut escriure una monumental *La il·lusió occitana* (Rafanel 2006), però la il·lusió ibèrica ha estat rebuda amb certa fredor (cf. Balcells 2013, pp. 192-193). Es tracta, però, d'un error, si ho entenem en termes d'oposició. Ja hem vist que Ibèria és molt ampla, i de fet Enric Prat de la Riba l'estiregassava, com molts antecessors medievals, fins al Roine, com en el

fons el mateix Joan Maragall, un dels apòstols alhora de l'ideal ibèric i de la il·lusió occitana (cf. Martínez-Gil 2013b). Fet i fet, malgrat els malentesos idiomàtics, *L'Atlàntida* podia pertànyer també, com volia Mistral, «à la Renaissance de nosto lengo; e lou Felibrige entié se glourifico dins vosto obro» (dins Verdaguer 2002, p. 100). Potser la diferència entre occitanisme i iberisme radicaria, com de fet ha estat suggerit, en l'operativitat política més concreta del segon i per tant, un cop superat el somni de l'Imperi del Sol, en la inoperativitat en aquest terreny del primer (cf. Rafanell 2006, pp. 252-257). La utopia que proposa *L'Atlàntida* podria ser llegida com la constatació d'aquest pas: sense renegar de Mistral, Verdaguer se sentia acollit en el «niu de les nacions iberes» (cant I, v. 61), com antigament Camões al seu «ninho Hispano» (cf. Martínez-Gil 2010a). En cap cas, però, l'occitanisme no desapareixerà (només cal pensar en J.V. Foix o en Josep Carbonell), perquè tindrà al darrere la tradició de la idea llatina i de la federació europea. Des dels *Quaderns de l'Exili*, es proposava que la Nació dels catalans, un cop agrupats els diferents països que la componen, contribuís a una confederació «occitana, hispànica, romànica o europea» (Ametlla et al. 1994, p. 34). La permanència de l'occitanisme, a més, complirà una funció constant en el catalanisme polític i cultural: representar un capital simbòlic de diferenciació hispànica. Al capdavall, és el lligam amb Occitània i amb el Mediterrani el que crea l'especificitat catalana – igual com el lligam amb l'Atlàntic crea la portuguesa.

Sospesar totes aquestes alternatives i funcions del passat, sense excloure'n cap per motius ideològics, sembla una funció essencial de la historiografia política i cultural:

Capire cosa sia stato e cosa possa ancora essere nel contesto spagnolo, iberico ed europeo questa tradizione di cultura e di politica, o se si vuole, di cultura politica, credo sia il compito non effimero di chi voglia avere un interesse e non gli basti curiosare tra le cianfrusaglie nella soffitta della storia recente o meno recente. (Grilli 2000, p. 133)

Ens enganyaríem, però, si no fóssim conscients de les conseqüències presents en l'estudi de les confluències entre les nacions i els mites o les utopies supranacionals. Hi ha sempre la temptació de convertir aquests estudis en la defensa d'un «mega-quadro identitari» dins del qual «se interrelacionam culturalmente um conjunto de identidades, conjunto porque *ibérico*, plural porque cada uma apresentará a sua especificidade» (Abreu 2007, p. 438). Tot depèn del grau de significació que es posi en l'especificitat o en el marc comú. En el cas de la Península Ibèrica – sempre amb la possibilitat d'esdevenir una Península Castellana – potser caldria parlar, més aviat, d'un *espai de relació*, certament conflictiu, que no n'invalida d'altres, de cada cultura amb ella mateixa com a nacional i amb cultures extrapeninsulars (cf. Martínez-Gil 2015). La qüestió, com he dit, és quin rang donem

a les formulacions que superen els límits nacionals, com ho ha sintetitzat Sérgio Campos Matos: «Should Iberism be regarded as a nationalism, as some historians suggest? Or rather as a supra-national aspiration (which does not necessarily contradict the former)?» (Matos 2009, p. 215). José Antonio Rocamora va identificar l'iberisme com un típic nacionalisme vuitcentista, equiparable a l'alemany o a l'italià, encara que fracassat, incapaç de crear un Estat (cf. Rocamora 1989, 1994). També ha estat vist con un pannacionalisme, molt relacionat amb el panlusitanisme i amb el panhispanisme, i en part amb el panllatinisme, però amb característiques pròpies (cf. Snyder 1984, pp. 102-110). No són, és clar, visions contradictòries, perquè els macronacionalismes poden ser formes d'expansió nacional (p. 7). L'iberisme, o, amb més propietat, el paniberisme, és una formulació que apel·la a uns principis comuns (bàsicament culturals i geogràfics o subcontinentals, en menor mesura religiosos i racials) per crear un nou nacionalisme. El seu fracàs (cf. Rocamora 2000), com el de les formulacions llatinistes o occitanistes, s'explica, con en tots els pannacionalismes, per la resistència dels nacionalismes previs o dels paral·lels, inclosos els interessos geopolítics de països exteriors - França i la Gran Bretanya en el cas de la Península Ibèrica. En aquest sentit, potser caldria parlar d'*iberismes*, amb diferents interessos i amb diferents graus d'implantació popular, per bé que interrelacionats i amb debat constant entre ells. Tot plegat, no deixarà de tenir efectes importants en els nuclis nacionals que els formularan, amb el reforçament de la *ibericitat* (cf. Martínez-Gil 2015) i la consolidació, més o menys intensa, de l'iberisme cultural - que Campos Matos ja no interpreta com a nacionalista, sinó com a supranacional. També, és clar, tindrà conseqüències oposades a les desitjades, com l'impuls nacionalitzador portuguès com a reacció (cf. Matos 2006).

Un d'aquests iberismes és l'anomenat *iberisme catalanista* (cf. Rocamora 1994, pp. 133-141; Martínez-Gil 1997), nascut al tombant del segle XX, expressió d'una necessitat de reordenació política peninsular que ja s'havia manifestat en l'iberisme federalista, unionista, monàrquic o republicà del segle XIX català, amb autors com Antoni Puigblanch, Sinibald de Mas, Víctor Balaguer o fins i tot Pi i Margall. Ara, amb l'herència de l'iberisme cultural de la Restauració, la proposta serà reordenar la Península a partir dels nuclis nacionals autònoms, de les pàtries naturals o lingüístiques, i això es voldrà fer amb la reactivació del tradicional sentiment de solidaritat perifèrica lusocatalana, la qual donarà lloc, com he dit, al lusocatalanisme. Al seu torn, és clar, l'iberisme podrà retroalimentar aquest corrent de solidaritat (cf. Villas i Chalamanch 1992). Norbert Bilbeny (2013) ha fet una distinció interessant, segons el punt de partida de cadascú, entre iberistes catalanistes i catalanistes iberistes, una distinció que pot permetre afinar posicions, per bé que cal tenir en compte que l'iberisme catalanista és un espai de confluència. Tots aquests plantejaments, és clar, s'interfereixen contínuament amb els debats socials i amb les situacions polítiques con-

cretes. Proposaré tot seguit un exemple d'aquestes interrelacions en un moment especialment important i representatiu, també perquè enllaça amb el nostre present: la Revolució dels Clavells i les acaballes del franquisme, quan, a partir d'aquell abril de 1974, totes les utopies semblaven a l'abast. Òscar Costa (2015) ha considerat aquest moment com l'inici d'un quart període en la història de l'iberisme català. Després de l'iberisme del segle XIX, de l'expansió de l'iberisme catalanista i del manteniment i ús d'aquestes idees durant el franquisme («Portugal served as a metaphor for talking about Catalonia and pan-peninsular pacts in the work of Gaziell, Pla and most specially Fèlix Cucurull», Costa 2015, p. 503), en el nou moment assistirem a un impuls especial de «the mythic dimension of the Atlantic country's image» (p. 517).

2 La revolució fa visible Portugal

Quina opinió podien tenir de Portugal els intel·lectuals catalans l'any 1973, amb unes dictadures ibèriques que semblaven ben instal·lades? Josep M. Castellet en donava una versió molt crua en la primera entrada del seu *Dietari de 1973*, la de l'11 de febrer, a la tornada de l'encontre «La evolución de la cultura en los países ibéricos desde 1900 hasta el día presente» (Madrid i Toledo, 9-12 de febrer de 1973). Era el tercer que se celebrava sota els auspicis dels comitès espanyol i portuguès del Congress for Cultural Freedom nord-americà subvencionat per la CIA - i el 1967 substituït per la International Association for Cultural Freedom:

Torno de Madrid. Dos dies de converses sobre les cultures ibèriques al segle XX. Ambient de vells liberals. De catalans som en Cirici, en Benet, en Cucurull i jo. De portuguesos en conec pocs: Cardoso Pires, Joao Serrao... Un gallec, Piñeiro. I de Madrid, Laín Entralgo, Tierno Galván, Ridruejo, Chueca, Vivanco, Maravall (el grup de *Revista de Occidente*), i alguns de més joves: Abellán, Altares, Félix Santos, Morán, Elías Díaz... (*Cuadernos para el Diálogo* i socialistes moderats). Com de costum, relatiu interès per part dels castellans. Els portuguesos, nacionalistes i provincians, entusiastes i reivindicatius de la seva cultura. Els catalans, diferencials. (Castellet 2007, p. 17)

Malgrat que s'ha destacat la importància d'aquests encontres (cf. Glondys 2012), el diàleg cultural per a Castellet és eixorc: «Jo parlo, només, de les línies generals i explico la mutilació de les cultures castellana i catalana a l'època franquista: la frustració col·lectiva prové de la manca de llibertat» (2007, p. 17). Per tant: «Pobresa intel·lectual, provincianisme» (p. 17). Sopar a cals Caballero Bonald i tornada a l'hotel a les quatre de la matinada: «Buidor» (p. 18). Com que el diàleg no pot esdevenir acció, l'únic

que fa és perpetuar clixés. Tothom és com «de costum», representant de la seva cultura: «relatiu interès», «entusiastes i reivindicatius», «diferencials». Els portuguesos, però, són una mica pitjor que els altres: «nacionalistes i provincians». Aquest mal humor de Castellet pot tenir, certament, una explicació conjuntural, però la imatge del portuguès com a vanitós i amb un patriotisme mal entès és tradicional, i no només a Castella, on des del segle XVII que els portuguesos són *pocos y locos*: «Aprent de Portugal, que encara no sap cosir i ja vol tallar», es diu (o es deia) en català, com reporta l'Alcover-Moll a l'entrada «Portugal»; i fins i tot l'il·lustre lusitanista i iberista Ignasi Ribera i Rovira havia parlat dels portuguesos en aquests termes a començament del segle XX (cf. Martínez-Gil 1997, pp. 126-129). Aquestes vanitats (mireu també què vol dir *portuguesada* en castellà i *espanholada* en portuguès) no són fàcils de superar, ni tan sols en el cas català, malgrat l'interès per Portugal com a actor polític. El 1920, quan Joan Maragall, Ribera i Rovira i gairebé *tutti quanti* feia anys que propagaven l'iberisme catalanista, Joan Estelrich, el Joan Estelrich director de l'Oficina d'Expansió Catalana que havia fet de Portugal un dels grans llocs de propaganda i d'internacionalització del catalanisme (cf. Revelles Esquirol 2015a), escrivia a Salvat-Papasseit: «A Lisboa també hi ha futuristes, ultraistes, dadaistes... Però els d'aquí són ximpls. El seu vaticà és Pombo i la seva Bíblia aquella falsa *Grècia* sevillana. M'han promès enviar-nos manifestos. Riureu» (dins Soberanas i Lleó 1984, p. 71). Estelrich podia riure molt, també amb el cafè de Gómez de la Serna o amb la revista de Vando-Villar on Salvat va publicar, però estava parlant de la Lisboa de Fernando Pessoa i d'Almada Negreiros. És el mateix cas que el de Castellet bo i considerant província tot un Cardoso Pires.

La Revolució dels Clavells, el resultat final de les guerres sostingudes per mantenir l'imperi colonial portuguès a l'Àfrica, farà impossible aquesta mirada displicent. Portugal, l'endarrerit i pobre Portugal, havia fet el que Espanya no podia fer: treure's del damunt el feixisme; la qual cosa, evidentment, va incidir en l'evolució interior d'Espanya, tant en el sentit de provocar un enduriment del franquisme (s'ha dit que Arias Navarro estava disposat a envair Portugal per lluitar contra el comunisme) com en el de provocar una mirada esperançada (cf. Revelles Esquirol 2009). Aquest deu ser un dels pocs moments en què els habitants de l'Estat espanyol s'han mirat amb enveja els seus veïns portuguesos. Fins i tot els militars progressistes, inspirant-se en el Movimento das Forças Armadas, van crear una Unión Militar Democrática. En una història, com s'ha dit, sovint paral·lela tot i que també amb diferències (cf. Torre Gómez 1998), Portugal prenia avantatge (i uns mesos després a Grècia cauria la dictadura dels coronels) i incidia en l'evolució política del veí més gros:

La Revolución portuguesa tuvo un enorme impacto en España pues, no en vano, se vivían los últimos días del general Franco. La similitud

de los dos regímenes y la proximidad geográfica hicieron que Portugal fuese una especie de laboratorio donde se ensayaron las fórmulas de transición que debían aplicarse aquí. (Sánchez Cervelló 1995, p. 348)

És per això que s'ha pogut parlar d'una Transició Ibèrica, d'un procés únic malgrat les diferències en temps i en execució (cf. Lemus López 2002). A Catalunya, la revolució portuguesa va incitar alguna referència que semblava propera al lusocatalanisme; al número 142 de la revista *Oriflama*, del juny de 1974, l'editorial es titulava amb un expressiu «Que duri nois!» (cf. Sánchez Cervelló 2010, p. 36), i s'hi podia llegir: «Els esdeveniments del país ibèric germà han estat per a tots nosaltres, per a tots els que creiem en la llibertat de l'home i abjurem de tot tipus d'opressió, motiu de profunda satisfacció». Fins a quin punt, però, aquest «país ibèric germà» era alguna cosa més que retòrica, o simple simpatia? Immediatament després del 25 d'abril, Lluís Llach i Joan Molas, el seu representant, van viatjar a Lisboa per viure la revolució en directe. Hi van arribar el 28 d'abril, i, quinze dies després, Llach va actuar a Lisboa. Després d'ell, hi va cantar Pi de la Serra que, com Llach, era amic de cantants portuguesos com Luísa Cília o José Afonso (cf. Jurado, Morales 2007, pp. 157-158), i, posteriorment, van actuar-hi Ovidi Montllor o Maria del Mar Bonet (cf. Fàbregas 1982, p. 57). Inspirant-se en els esdeveniments portuguesos, Llach va compondre la cançó «Abril 74» (publicada dins el disc *Viatge a Ítaca*): «Companys, si enyoreu les primaveres lliures | amb vosaltres vull anar, | que per poder-les viure | jo me n'he fet soldat». També s'hi va inspirar Maria del Mar Bonet (cf. Doval 2007), que va escriure «Abril»: «Un abril em va portar | per l'aire una cançó, | el meu amic l'ha cantada, | també la vull cantar jo». Francesc Vallverdú, al poema «Portugal, primer de maig» (Vallverdú 1976, p. 227), escrit el 1974, començava: «Encara hi ha refugis per al somni?», i després recorria les imatges d'una situació sense esperança, el present espanyol: «quan els udols de feres desfermades | omplen la nit de monòtons designis | sense el consol d'un matí d'aire lliure». «Crim», «dol», «mentida», «torb», «llàgrimes», «ràbia», «por», «desesperança», però «llavors sorgeix a vegades l'estrella» - en una versió posterior, l'estrella sorgeix «sobtadament» (2009, p. 243) -, esclata el fruit, «el vent de la justícia»:

Podrà durar, finalment, aquest somni?
O es negarà com el de l'abril nostre,
també desclòs enmig d'un mar de joia?
Vetlla'l de prop, no el malmetis, deslliura't
de llops i corbs, clou el puny solidari,
vell Portugal, esclat de primavera! (1976, p. 227)

El patetisme del perill de malmetre el somni s'expressa amb l'antítesi vell/ primavera, perquè la fragilitat presideix una lluita llarga i cansada davant les derrotes històriques. Així, l'abril en què es va proclamar la República a Espanya (i a Catalunya prèviament) és una advertència per a l'abril portuguès, i el maig porta la incertesa. Que la situació podia degenerar, ens ho mostra literàriament el conte d'un altre autor, com Vallverdú, creador de la literatura social: «Els portuguesos tornen a casa», de Víctor Mora. El 1980, portuguesos i espanyols es troben immersos en el mateix marasme, i a Portugal: «La gent no semblava gaire alegre, sota els murals que hom havia pintat, amb l'entusiasme del 25 d'abril» (Mora 1981, p. 153). A diferència del que hem vist fins ara, Mora és un autor que manté viva la tradició d'un cert iberisme. Fins i tot, seguint un corrent vuitcentista que la ciència-ficció va renovar, en forma de faula futurista: «La sorra del temps» de *Barcelona 2080 i altres contes improbables*, recull publicat el 1989, s'ambientarà en una Federació d'Estats Peninsulars. En aquest context ficcional, potser val la pena d'esmentar *Crucifeminació* de Manuel de Pedrolo, llibre escrit el 1981, una obra teòricament «adaptada de l'únic exemplar portuguès que, l'any 1937, en plena dictadura d'Oliveira Salazar, se salvà d'un auto de fe secret, a Oporto» (Pedrolo 1986, p. 148). Pedrolo, ell sí que lluny de qualsevol temptació iberista, havia seguit ben de prop la Revolució dels Clavells, amb corresponsals com António A. Sales i Manuel Amaral (cf. les cartes editades dins García 1997).

Un altre poema de Vallverdú pot complementar aquesta aproximació a Portugal i a la revolució. Es tracta d'«Una veu ens ve de lluny», un homenatge a Castelao escrit, també, l'any 1974. L'aurora, la veu de la llibertat i de l'ofès «ens sobtarà mentre hi hagi cadenes l'endogalant la llibertat d'un poble l - el teu o el meu, lluny, Castelao, encara!» (Vallverdú 1976, p. 229). El poema es relaciona amb els homenatges a Castelao amb motiu dels 25 anys de la seva mort, que a Barcelona es van commemorar amb una exposició de dibuixos de l'àlbum *Nós* a la Galeria Sargadelos (7-20 de gener de 1975). A la presentació del catàleg, Salvador Espriu parlava de «la relativa afinitat dels nostres problemes amb els específics de Galícia» (text de desembre de 1974, revisat l'any 1980, dins Espriu 2013, p. 289). Galícia era un poble germà (cf. García 1988), com el retrata Vallverdú, la mateixa consideració que hem vist aplicada a Portugal a *Orifloma*. Castelao, certament, havia estat iberista en el sentit de veure-hi una possible solució, amb una federalització prèvia d'Espanya, al problema territorial. El 1983, es publicarà a Barcelona una antologia del seu llibre *Sempre en Galiza*, del 1944, amb un títol eloqüent: *El problema de les nacionalitats ibèriques*. Tanmateix, en els textos de Vallverdú, o en les cançons de Lluís Llach i de Maria del Mar Bonet, el que tenim en primer terme és la necessitat de llibertat: desfer-se de les dictadures, avançar cap a la democràcia o, de fet, cap al socialisme. També s'hi referirà López Crespí, que va ser a Portugal l'octubre d'aquell any: «Record a la perfecció l'impacte que, a

l'Estat espanyol i entre els revolucionaris de totes les tendències, causà la caiguda de la dictadura, aquella matinada del 25 d'abril de 1974» (2000, p. 242). La Revolució dels Clavells va ser «una experiència de nou tipus a l'Europa imperialista que de seguida volgueren ofegar» (2000, p. 245). Tot plegat, era vist com a part d'un procés més gran, el de la descolonització i la lluita dels oprimits, tant dels colonitzats com de les classes populars dels països colonialistes (cf. pp. 149-155). Recordem, també, els reportatges al *Tele/eXpres* a començament dels setanta d'Albert Abril i Quim Monzó, que van entrevistar els responsables de les guerrilles africanes d'alliberament, entre les quals les d'Angola i Moçambic. En aquest context, les referències iberistes s'esvaeixen. Poden sobreviure («país ibèric germà» o paral·lelismes amb els problemes de Galícia i amb altres pobles espanyols), però s'han d'interpretar, bàsicament, com a expressió d'una solidaritat entre oprimits.

3 Imatges postmodernes de la revolució

La bifurcació de dos camins que al segle XIX havien anat força units, com són la regeneració social - liberal, federal, republicana, però també monàrquica - i l'iberisme (cf. de la Torre Gómez 1993), no és l'única distorsió que es produirà en la recepció de la Revolució dels Clavells en la cultura catalana. Jaume Fuster, a *Tarda, sessió contínua, 3,45*, conversava amb Humphrey Bogart sobre la pervivència i la funció dels mites. Bogart no creu que es puguin acabar:

No és veritat, Jaume. Després de mi en vindran d'altres. I un dia et sentiràs el Ievtuixenko quan recita amb l'estadi Lenin ple de gom a gom o un líder universitari al maig francès o un soldat portuguès amb un clavell a la boca del fusell. I seràs en Daniel Bastida o la Colometa, o en Jeroni Campdepadrós i hi haurà una mica de tu en Jordi Pinós i en l'Enric Vidal. T'identificaràs amb en Bruno o amb la Mundeta, amb en Narcís, amb en Dimas Ricardell, amb en Pere Caimari per sempre més darrera una barricada, amb aquell adolescent salabrós d'ara mateix i amb tants i tants d'altres... Tota la teva vida serà un mite, Jaume. Amb mi o sense mi. (Fuster 1976, p. 156)

És la revolució una realitat, o un lloc on agafar-se per fugir de la vida quotidiana i grisa? És un fet real, o un simulacre? Jaume Fuster posa en el mateix pla situacions reals, revolucionàries, i personatges ficticis, de les seves pròpies obres, com el detectiu Enric Vidal, o d'altres obres literàries catalanes de Pedroló, Rodoreda, Capmany, Moix, Montserrat Roig o Biel Mesquida. Aquest dubte entre realitat i imatge, central en les poètiques postmodernes, marcarà la recepció literària immediata de la Revolució dels Clavells.

Podem considerar com un tríptic de la literatura catalana tres llibres redactats a l'escalf de la revolució portuguesa: *Converses a Portugal* de Xavier Fàbregas, amb la indicació (1974) i publicat el 1982 dins *Europa, Europa!*, amb dos articles previs apareguts a *Destino*: «Primer contacto con la revolución de los claveles» (núm. 1915, 15 de juny de 1974, pp. 15-17) i «Gentes i ciudades» (núm. 1916, 22 de juny de 1974, pp. 14-16) i un text posterior, del març de 1975, que va romandre inèdit: *Portugal: la llibertat és possible* (cf. Badiou 1993, p. 223); *El secret de la cavalleria* de Jordi Coca, amb data d'escriptura 1975-1976 i publicat per primer cop amb *Iadwiga* dins *Selva i salonet* el 1978 – amb variants en ser reeditat –; i *Carrer Marsala* de Miquel Bauçà, amb data de l'estiu de 1974 i publicat el 1985 després que n'haguessin aparegut les versions d'alguns fragments a *Reduccions* el 1982 (núm. 16, pp. 15-18). Els dos primers, ens remetent al mateix viatge; el tercer, és una recreació feta de lluny des del domicili de Jordi Coca, que en aquella època vivia al carrer de Marsala i que va ajudar Miquel Bauçà a desfer-se del material que inflava la novel·la (cf. Coca 2009).

Xavier Fàbregas i Jordi Coca havien viatjat sovint a Portugal, a començament dels setanta, comissionats per l'Institut del Teatre. De fet, l'interès pel teatre va ser un terreny fecund de trobada entre les cultures catalana i portuguesa (cf. Fàbregas 1982, pp. 61-67, que també va publicar «El teatro ante la revolución: Portugal» al dominical d'*El Correo Catalán*, 9 de juny de 1974, p. 27; López Crespí 2000, pp. 247-252), amb un rerefons iberista als anys seixanta gràcies al concepte de teatre ibèric de Ricard Salvat (cf. Salvat 1971, pp. 72-78). A Portugal, Fàbregas i Coca van entrar en contacte amb gent del Teatro Experimental do Porto i amb un dels seus directors, Júlio Cardoso. L'any 1974, Manuel Lourenço va convidar Fàbregas, Coca i Hermann Bonnín al Festival de Teatre de Galícia. Un cop allí, Fàbregas i Coca van seguir viatge cap a Porto, amb cotxe, passant per la frontera entre Tui i Valença do Minho, per Monção i per Braga. Bonnín va arribar en tren a Porto i després tots tres van anar a Lisboa i van tornar per Badajoz. No cal buscar, en la novel·la de Coca, una translació exacta d'aquest recorregut. També sembla que, en realitat, la notícia de la revolució va trobar els catalans a Porto, i no hauria estat la incitadora del viatge. Coca, a més, no es pot estar de fer una broma: el personatge Hermann, que acompanya el protagonista, és Xavier Fàbregas pel tarannà i Hermann Bonnín pel nom (cf. Martínez-Gil, dins Coca 2004, pp. 5-15). *El secret de la cavalleria* s'alimenta tant d'aquella estada com del record d'altres viatges de l'autor. El punt de partida de la novel·la és la perplexitat: «Els canvis que s'havien produït no podien ser tan radicals com pretenien la premsa i la gent amb la qual ens relacionàvem» (Coca 1978, p. 19). Un començament que després serà: «Tothom deia que a Portugal havia esclatat la revolució» (2004, p. 21). És el contrast entre una revolució i una activitat en aparença normal, quotidiana, com de fet van recollir els periodistes: «La ciutat, Lisboa, respira l'activitat normal en un dia feinar, cap imatge atípica, excepte

la dels serveis bancaris»; fins i tot l'alegria és «no gens extemporània, no gens dramatitzada» (Miró Ardèvol 1974, p. 27). Què passa, doncs, realment? No és fàcil saber què cal explicar:

Abans d'agafar l'autobús vaig enviar una postal dient que no m'havia estat possible de telefonar i que ho intentaria des de la capital. Tot el matí hi havia pensat, en aquella postal, i tenia la sensació que podia omplir una llarga carta contant el que vèiem i el que havíem fet. A darrera hora, però, quan em vaig decidir, no se m'acudia res que fos realment interessant. El conductor de l'autobús ens va avisar i, al cap d'una mica, va fer un altre senyal. Únicament vaig tenir temps d'afegir-hi, a l'última ratlla, que tornaria a escriure. (Coca 1978, p. 41)

Jaume Melendres va destacar en el pròleg a *Selva i salonet* (dins Coca 1978) la influència de Peter Handke en una novel·la on la distància s'instaura per la proximitat de la mirada. Si *Iadwiga* resulta impossible d'interpretar en les seves seqüències, *El secret de la cavalleria* – és a dir, de l'exèrcit, de la revolució – només en aparença pot ser seguit: el lector n'entén les accions i la seva relació, però no sap quin significat real tenen i es produeix l'estranyament (cf. Guillamon 2001, pp. 45-46). Com es diu al final: «A la duana tot va ser, també, molt rutinari. El policia ens va preguntar què havíem anat a fer en aquell país» (Coca 1978, p. 78). En efecte, la pregunta pot ser banal o rutinària, però d'impossible resposta.

A *Converses a Portugal* (1974), la crònica de Xavier Fàbregas, el lector hi troba els mateixos ambients (el pas per la duana, la importància de la televisió, els bars), personatges com el Júlio revolucionari i el Jordi Coca *real* que va a parlar a la ràdio amb Xavier Fàbregas, amb música de fons de Raimon («La cançó catalana és moda aquests dies a Portugal», Fàbregas 1982, p. 56; cf. també, sobre aquest tema, el número 351 de *Canigó* del 29 de juny de 1974). La crònica de Fàbregas és la mirada intel·lectual, ordenadora i analítica, segons la qual Cardoso és simplement el revolucionari que s'havia manifestat davant la delegació de la PIDE, la policia política portuguesa, és la mirada que ens explica com va anar l'actuació de Lluís Llach. El llibre permet, en aquest sentit, acostar-se clarament a les opinions de l'autor respecte de Portugal i de la revolució. D'entrada, els portuguesos han adquirit un nou rang: abans menyspreats quan creuaven la frontera cap a Galícia, ara «la presència d'un portuguès és de seguida objecte de curiositat i motiu de preguntes» (Fàbregas 1982, p. 44). La revolució és ordenada, però els portuguesos, a diferència del que hem vist que deien altres testimonis, «tenen aquests dies un denominador comú: llur vitalitat desbordant, llur eufòria» (p. 73). I el llibre, ben lluny de la perplexitat d'*El secret de la cavalleria*, acaba amb unes consideracions sobre l'esdevenidor possible de tot plegat, amb un advertiment: «L'ombra de Pinochet plana sobre Portugal» (p. 77).

Poques reflexions es poden llegir respecte de *Carrer Marsala* tan poc encertades com les que va fer Pere Guixà en un article a *Serra d'Or*: «la dèria del jo protagonista amb el país lusità és tan capritxosa com estrabulada (exemplifica el cas extrem de designar topònims sense cap motivació narrativa)» (2005, p. 34). No li sembla significatiu, al crític, que la novel·la estigui datada a l'estiu de 1974, ni que el segon cognom del protagonista sigui portuguès, Rogério (Guixà escriu «Rogéiro»), i que no sapiguem en cap moment ni el seu nom ni el seu primer cognom. Segons Guixà, *Carrer Marsala* és una novel·la «on l'únic que podem fer és riure, sembla que l'autor ens digui, o recrear-nos en el mer joc del llenguatge» (2005, p. 35). Sense negar ni el riure ni el protagonisme de l'estil, caldria considerar, més aviat, que Bauçà ens ofereix «his personal sense of the moral degradation and mediocrity of late twentieth-century Catalan society» i la visió de la vida com un precari equilibri que, enmig de la dificultat d'atorgar cap sentit, oscil·la entre «madness and the quotidian drudgery necessary for survival» (Tennent, dins Bauçà 2012, p. IX).

Com altres obres de Bauçà, *Carrer Marsala* ens situa en un escenari de guerra latent: «Abans hi havia la guerra. Avui, sembla que també, però s'amaga. Potser es disfressa i jo no la sé reconèixer. Tot i així, puc distingir clarament, alguns matins, camions plens d'homes armats» (Bauçà 1985, p. 9). Els veïns hostils, la sensació d'indefensió i d'amenaça permanent – també davant les dones –, els soldats, els bombarders que es veuen passar, són els signes d'un país ocupat pel franquisme, d'una societat a punt d'esclatar. Si a *El secret de la cavalleria* els gestos perden sentit perquè no es veu cap relació entre el particular i una possible interpretació general, a *Carrer Marsala* l'angoixa prové del fet que hi ha una direcció oculta, amenaçadora, que determina els gestos i les interpretacions que puguin tenir. És un món escruixidor perquè «una llei superior i incompreensible» condiciona els éssers vius i condemna l'home «a una revolta contínua i estèril» (Coca 1986, p. 76). Però, la situació d'ara – sigui en termes socials o personals – no sempre ha existit, com ho veiem pels ressos bíblics, constants al llarg del llibre, del començament: «Potser el món no sempre ha estat trist» (Bauçà 1985, p. 7), que Guillamón (2001, pp. 43-44) interpreta com una mostra de desarrelament de l'escriptor que prové de Felanitx i de l'entorn rural. Per això s'ha pogut parlar d'una aspiració impossible a una certa placidesa constantment decebuda (cf. Coca 1986).

La veritat és que *Carrer Marsala* és una novel·la molt més ordenada del que sembla a primer cop d'ull, ja que, malgrat el joc amb la confusió («potser que em comprés un tractat de geografia: sabria on sóc», Bauçà 1985, p. 61), estableix un seguit de referents (fins i tot concrets, com la Batalla de l'Ebre o José Antonio) que permeten orientar-se en la lectura. Per què els generals estan tan inquietos? Un dels colors especialment significatius de la novel·la és el blanc (de les dents, de les monges, de les sabates, etc.) i en un passatge és especialment interessant, quan s'evoca

una noia amb mitjons blancs: «Una noia que mai no pensa en el vicepresident, que també vesteix de blanc i faixa blava, i segueix el curs de la seva feina, especialment entrar i sortir del cotxe, que sempre és tret i entrat a la cotxera de manera perennement pulcra» (p. 22). La referència a Carrero Blanco, home de confiança de Franco i vicepresident del govern del 1967 al 1973, és inequívoca. Nomenat president el juny d'aquell any, el seu cotxe saltaria pels aires el 20 de desembre. Aquest és el clima de fons de *Carrer Marsala*, al qual se superposa la Revolució dels Clavells, en un temps total que, sense ser lineal, permet transcriure el moment agònic, i per tant violent, de les dues dictadures. El nom propi amb què surt la situació portuguesa és el general Spínola: «El general Spínola proposarà alguna consigna urgent? Però, no. No cauré dins l'error d'interessar-me per aquest guerrer i encara menys d'anar a Portugal. Puc ocupar-me dels rellotges que em traeixin perquè els tinc malcurats» (p. 37). No anar a Portugal, a diferència del que han fet Coca, Fàbregas, Llach i tants d'altres. No embolicar-se, ni quan Spínola és apartat del govern: «Ni el general Spínola hi reïx. I el treuen, per força. Podria trucar-li. No ho faré. He aconseguit de vèncer aquesta temptació massa seductora» (p. 41). Si aquest guerrer no se'n surt, com se'n pot sortir, en l'intent d'ordenar el món, el protagonista de *Carrer Marsala*? L'explicació de per què ha estat temptat d'intervenir vindrà tot seguit:

Semblantment, jo tampoc no faré judicis de coses que desconec. Per exemple: de Portugal, què en sé del cert? En sé el nom: *Portugal*. Sé el nom del president, però no sencer en absolut. Canten fados, però no en sé cap. Seria dur d'haver de suportar el somriure d'un examinador expert. I n'hauria de saber més, perquè un meu avantpassat era portuguès. Nomia Rogério. L'avia mai no me'n sabé dir més. Es tracta d'una informació tramesa oralment. Molt feble, tot plegat. Poca densitat. Jo mateix em dic Rogério, de segon cognom, però quan camino per un carrer de qualsevol ciutat, davant d'un qualsevol dels establiments del Ritz, qui sap que em dic Rogério? És pràcticament nul·la la importància de dir-se així. (pp. 43-44)

Hi ha, doncs, un parentiu amb Portugal (no ens confonguem, però: el segon cognom de Bauçà era Rosselló), de sang, reblat per la situació històrica actual, de països sota les dictadures i la violència. Tot és, però, molt feble, perquè Rogério l'únic que vol és sobreviure. Tanmateix, quan el maligne l'assalta, una de les esperances és confessar-se amb la Ioia. On? Al cinema Atlàntic, que es trobava situat a la Rambla de Barcelona fins al 1987. Com? Amb «el *Jornal do Renascimento*, sota l'aixella, els plecs ben llisos, i els cabells estirats fortament cap enrera» (p. 58).

Tres anys després de la Revolució dels Clavells, Rodolf Sirera va escriure una complexa i divertida peça teatral: *L'assassinat del doctor Moraleda*,

redactada entre l'abril de 1977 i el març de 1978, any en què va aparèixer publicada per primer cop. L'obra s'ambientava en els anys 1888-1890, en el context de la lluita colonial portuguesa pel domini dels territoris africans entre Angola i Moçambic. L'aspiració d'unir aquests dos territoris van abocar Portugal a un greu conflicte diplomàtic amb Anglaterra i al famós Ultimàtum de 1890, moltes vegades comparat al 98 espanyol. Portugal va haver de claudicar davant l'amenaça britànica i va iniciar el camí d'ines-tabilitat que duria al regicidi i a la República. L'obra de Sirera, com s'ha dit, «no sols enllaça amb les tècniques constructives cinematogràfiques, sinó que també ho fa amb el còmic d'aventures» (Pérez González 1998, pp. 99-100). A partir del teatre èpic de Brecht i d'exemples com el *Paolo Paoli* d'Adamov (cf. Benet i Jornet, dins Sirera 1997), Sirera barreja complicades tècniques estructurals amb el misteri, les aventures i les escenes de vodevil. La recerca d'un tresor, la passió botànica i exploradora, les ànsies evangelitzadores dels missioners i els interessos de les potències imperials conflueixen en un únic espai i en una situació: l'expedició del doctor Moraleda. Esdevinguts els fets el 1888, dos personatges del 1890, en plena crisi de l'Ultimàtum, intenten reconstruir els fets i, sobretot, esborrar-los del coneixement públic.

Malgrat que hi ha europeus que actuen moguts per dèries no necessàriament destructives, el que posa en evidència la peça és, amb la massacre comesa pel capità Rodvalho - nom esperpèntic per a un assassí! -, el «terrorisme d'estat i els mecanismes del poder per a imposar l'ordre per damunt de les vides individuals» (Pérez González 1998, p. 100). Com diu Vasco, el recercador del tresor: «Alguns indígenes de les regions que travessava es comportaren amb mi molt millor que qualsevol dels meus civilitzats compatriotes» (Sirera 1997, p. 80). Si els governs estan disposats a assassinar compatriotes científics com Moraleda per poder després justificar una invasió territorial, Sirera ens ofereix, a través de la seva obra, una crítica al colonialisme i a la civilització occidental. Portugal, però també Espanya: el 1977, en col·laboració amb el seu germà Josep Lluís, Sirera havia retratat la pèrdua de l'imperi espanyol d'ultramar amb *El capvespre del tròpic* (cf. Carbó 1993). Sense la Revolució dels Clavells i la nova actualitat adquirida per Portugal, difícilment s'hauria escrit una obra com *L'assassinat del doctor Moraleda*. Ara bé, la seva forma dramàtica planteja la sospita de si el desemmascarament de l'alta política no suposa sinó un pretext que permet a l'autor «lliurar-se al gust de la narració per si mateix» (Benet i Jornet, dins Sirera 1997, p. 8). El ritme trepidant, a més, transporta l'expectador al dubte constant sobre la veritat, si bé Sirera no cau mai en el relativisme.

Com passava amb *Tarda, sessió contínua*, 3,45, en les obres que hem vist, escrites entre 1974 i 1978, podem observar, si deixem de banda la intenció testimonial de Fàbregas, unes mateixes actituds: la Revolució dels Clavells, a la qual els escriptors, en principi, s'adscriuen o no veuen amb

mals ulls, serveix en realitat per qüestionar la mateixa revolució o bé per prendre-la com a excusa narrativa d'intriga. L'explicació del fenomen, com he indicat, cal cercar-la en la crisi dels significats que marca l'entrada en la postmodernitat (cf. Martínez-Gil 2006; Marrugat 2007, pp. 19-26), des de la qual cal interpretar també les pràctiques poètiques anomenades transgressores dels anys setanta. La impossibilitat dels metarelats, l'expansió dels mitjans de comunicació de masses, el solipsisme, la superposició del simulacre a la realitat o el gust per l'enjòlit com a forma lúdica topen amb un món on els conflictes no s'han apagat i en condicionen la percepció.

4 Enyorances del salazarisme

No tots els catalans, però, van veure la Revolució dels Clavells amb bons ulls. Una de les conseqüències dels esdeveniments va ser la publicació d'un llibre ferotgement antirevolucionari: *Direcció Lisboa* (1975) de Josep Pla, en el qual es narren tres itineraris d'arribada a Portugal (dels anys 1953, 1969 i 1960), més els records del primer viatge de l'escriptor al país - literaturitzat també a *La vida amarga* (cf. Pla 1967, pp. 415-455) i, als anys quaranta, a *Destino*. L'autor empordanès havia format part de la comissió catalana de la Junta de Museus que va viatjar a Lisboa el 1921 per organitzar una exposició d'art català a la Sociedade Nacional de Belas Artes. Al darrere, hi havia l'Oficina d'Expansió Catalana dirigida per Joan Estelrich. Igual com li va passar a Ribera i Rovira, que va esdevenir periodista gràcies a la seva relació amb Portugal (cf. Martínez-Gil 1997), Pla va poder publicar ara per primera vegada a *La Veu de Catalunya*. Com ha explicat Revelles Esquirol (2010), el lligam de Pla amb Portugal té dos grans motius: la relació política que manté Francesc Cambó amb l'iberisme i amb els problemes de la indústria surera - en la qual Portugal és una peça clau - i l'activitat del germà de Pla, Pere, el qual, entre 1947 i 1966, va treballar a Lisboa en la direcció de *Productos Corticeiros Portugueses* - al capdavant, doncs, també aquí la indústria surera. Es tractaria, en mots de Sala-Sanahuja (2010, p. 137), de l'«iberisme pràctic» promogut històricament pel comerç del suro i també per la indústria tèxtil, gràcies a la qual Ribera i Rovira havia anat a Portugal seguint el seu pare. Si Portugal és als inicis de la carrera periodística de Pla, també el trobarem al final, ja que va ser pels articles sobre aquell país que va haver d'abandonar *Destino*, quan l'havia comprat Jordi Pujol. La seva defensa de la política econòmica de Salazar i la crítica a la revolució van provocar la topada amb l'aleshores director de la publicació Baltasar Porcel (cf. Revelles Esquirol 2008). El mateix Pla s'hi va referir el 1979. Jordi Pujol, escriu Pla, «prohibí la publicació d'un article meu sobre Portugal, que ha fet la revolució més bèstia i ignara d'Europa en el segle que vivim» (Pla 1979, p. 352). Pla és, bàsicament, un defensor de Salazar, l'autor «del Portugal d'avui, del

Portugal modern» (Pla 1975, p. 224), al qual dedica moltes pàgines de *Direcció Lisboa*. El dictador portuguès, sobre el qual Pla havia publicat força articles durant els anys cinquanta a *Destino*, és qui ha portat l'ordre a Portugal: «El doctor Oliveira Salazar és un pragmàtic: creu que les coses s'han de fer pel que hom té al davant. És el desastre dels primers anys de la República el que produí la seva elevació al més alt càrrec» (p. 135). La dictadura ha estat, doncs, una pura necessitat, perquè Salazar «ha fet passar Portugal de l'anomalia pura a un Estat de normalitat absolutament europeu. Ho ha hagut de fer utilitzant les formes polítiques de la dictadura» (p. 246). Per a Salazar «els arbres han passat – com l'estabilització monetària – davant tota la resta» (p. 391). Els arbres, és a dir, el suro, i l'escut portuguès fort, l'obsessió de Pla per l'estabilitat monetària. Hi ha aquí, també, una qüestió personal: com s'ha explicat en més d'una ocasió (cf. Trapiello 2011, pp. 346-347), un dels motius de les diatribes de Pla contra la Revolució dels Clavells, que aniran acompanyades de crítiques constants a la democratització espanyola, és el fet que s'havia produït la congelació dels dipòsits del Banc de Portugal, on Pla hi tenia uns quants milions estalviats.

Amb els seus llibres i escrits sobre Portugal, resultat dels múltiples viatges que hi va fer, Pla ens ofereix, també, tot un seguit de consideracions sobre el país, sobre el seu art, sobre els portuguesos, sobre l'idioma, sobre les ciutats: «Lisboa és un pretext de meditacions permanents» (Pla 1975, p. 174). S'inscriu, doncs, en el rengle de catalans que han escrit *efectivament* sobre Portugal com a realitat, i no tan sols com a pretext polític, la qual cosa cau de ple, com les opinions que hem vist abans sobre els portuguesos, en la imagologia i en l'ús d'elements repetits i interpretats a nivell peninsular que mereixen una lectura de conjunt des de la literatura comparada (cf. Bou 2013, pp. 63-98). No m'hi puc detenir, perquè el meu discurs demana fixar la posició de Pla respecte de l'iberisme.

El 19 de novembre de 1921, Pla va publicar a *La Publicidad* l'article «Crítica del ideal iberista» (p. 1), en el qual segueix els principis del lusocatalanisme tal com els havia actualitzat Joan Maragall el 1905 al pròleg del llibre de Ribera i Rovira *Poesia & prosa: Portugal i Catalunya són els dos pobles marítims que poden contrarestar el poder del centre*. Només des del lusocatalanisme, escriu Pla al seu article, es podria arribar a l'iberisme: «Todo puede unir a portuguesas y catalanas», i per aquest camí «tal vez, pero sólo por ahí, podría darse cuerpo al ideal ibérico que ahora no existe ni puede existir». Pla considera que Catalunya no pot assolir la seva «aspiración íntegra» perquè la violència li ho impediria. El lusocatalanisme és, doncs, l'única solució possible per intentar una remodelació peninsular, una solució que no ha de ser necessàriament política, sinó que pot ser una comunitat d'interessos econòmics i militars (cf. Badosa 1996, pp. 55-56). El 1930, Pla va sortir en defensa de Francesc Cambó i del seu llibre iberista *Per la concòrdia*, publicat aquell any en versió catalana, el

qual havia estat replicat durament per Jaume Bofill i Mates amb *L'altra concòrdia* (cf. Badosa 1994, p. 185). Segons Pla, l'iberisme és «un ideal remot, mític, grandios» (Pla 1982, p. 156), més comprensible, però, que l'hispanoamericanisme i que la política africana. Per tant, no pas impossible: «La majoria dels contraris d'aquest ideal han parlat d'absurd històric. La història, però, ha resolt els seus propis absurds, fent-los viables» (p. 157). El llibre de Bofill i Mates, en canvi, és, segons Pla, incomprendible, perquè accepta l'iberisme com a ideal i després en vol demostrar la impossibilitat. La carregada de Pla forma part, evidentment, de la seva lluita contra Acció Catalana i en defensa de la Lliga de Cambó. El llibre de Bofill i Mates s'enfrontava al monarquisme i situava la qüestió ibèrica en un camí de democratització que s'havia d'emparar en el recer internacional, és a dir, en la Societat de Nacions, perquè: «Un iberisme resclosidament peninsular, propendria al feixisme – en allò que el feixisme té de cesarisme i en allò que té de nacionalisme» (Bofill i Mates 1930, p. 49). És la posició d'altres autors que formaran part d'Acció Catalana, anticambonians, com ara Tomàs Garcés, el qual s'interessava sobretot per les nacionalitats oprimides de l'Estat espanyol i tenia com a mite el panoccitanisme (cf. Soler 2010, pp. 185-186) i un horitzó independentista, com ja escrivia a l'article «El mite de l'Espanya Gran'» publicat al primer número de la revista *Proa* el gener de 1921: «a tots els cors on s'hi havia encès el dalit d'una Espanya gran, s'hi construeix ara el mite de la Catalunya independent». El 1924, Eugeni Xammar, partidari de la via irlandesa independentista aixoplugada internacionalment, havia escrit a Pla: «Confesso que no entenc el vostre entusiasme per aquesta solució ibèrica camboniana del problema català» (cf. Revelles Esquirol 2010, p. 152).

Ja instal·lat en el franquisme, amb les dues dictadures consolidades gràcies al Pacte Ibèric i amb Cambó fora de combat, Pla podrà dir el que pensa de l'iberisme. Amb Maragall, malgrat la fascinació, no hi està d'acord en tot: «Amb la qüestió de l'iberisme, gens» (Pla 1969, p. 157). A *Direcció Lisboa*, després de constatar que la frontera hispanoportuguesa és plena de muralles, escriu:

És clar que convindria la Unió Ibèrica; però ¿com és possible d'unir dues coses que no es volen unir, que de cap manera no es volen unir? Qualificar la Unió Ibèrica de pura il·lusió de l'esperit és una manera de passar l'estona amable i intranscendent. Jo la qualificaria, seriosament parlant, de pura i simple collonada en el sentit marsellès de la paraula. Si hi ha una cosa graníticament establerta a Europa és el veïnatge i la separació absoluta d'Espanya i Portugal. (Pla 1975, p. 129)

La idea de l'absurditat pragmàtica de l'iberisme va apareixent al llarg del llibre. «Que s'hauria d'haver fet una unió entre Espanya i Portugal, que s'hauria de fer, no té dubte: seria productiu i positiu» (p. 140). Portugal,

però, no es voldrà unir mai a Espanya i per tant l'iberisme ha estat «més una verbotat de somniadors i d'idealistes que d'observadors de la realitat» (p. 247). Jo no dubtaria gaire a l'hora de qualificar Pla d'iberista o, potser millor, de peninsularista. No creu en l'iberisme polític, però no hi creu perquè li sembla impossible. Amb tot, els seus escrits (consulteu els famosos índexs a la seva obra completa) són plens de referències a la Península Ibèrica; inferiors, certament, a les referències a Espanya, França o Itàlia, i de vegades potser equívocues, més espanyoles que ibèriques, però de tota manera significatives. Pla, ja ho hem vist, és un hereu del lusocatalanisme, i els lligams personals amb Portugal no faran sinó confirmar-lo en aquesta idea.

La de Pla no és pas l'única aproximació conservadora a Portugal durant el franquisme. Potser no cal entretenir-se gaire amb el viatge que Llorenç Villalonga va fer a Fàtima el 1945 - tanmateix interessant per l'embafament que li produeix l'ordre portuguès - i del qual va deixar constància a *Viatge a Lisboa en 1945*, el *desbarat* condensat en el capítol II de *La novel·la de Palmira* del 1952 (cf. Simbor 1993) i citat molt de passada a les *Falses memòries de Salvador Orlan* del 1967. Sí que tenia molt en compte, en canvi, Pla, les opinions de Gaziél, un altre gran defensor de Cambó, incloses les seves idees iberistes. Autor de la *Trilogia ibèrica*, publicada entre 1959 i 1961 i formada per *Castella endins*, *Portugal enfora* i *La península inacabada*, Gaziél, que sempre va veure el separatisme com a impossible, ja havia defensat l'iberisme el 1914 i durant els anys vint i trenta (cf. Llanas 2002, 2009). La seva *Trilogia ibèrica* és, en realitat, una elegia per la unió peninsular que no va poder ser (l'«esguerro peninsular», en diu). Quan parla de Salazar, ens sembla sentir el mateix Pla:

Jo, naturalment, no en sé res, perquè no el conec ni l'he vist mai en carn i ossos. Però quan comparo - com ara mateix estic fent, a les envistes gairebé de Lisboa - l'antic valor de l'*escudo*, que era una de les monedes més envilides del món, amb el que té avui dia, convertit per obra i màgia d'aqueix home soturn i amb cara de pomes agres, en una de les tres o quatre divises més sòlides i prestigioses del món, entenc que tanmateix cal treure's el barret, o almenys reconèixer honradament que és un cas insòlit. (Gaziél 1960, p. 9)

S'hi podrien buscar moltes altres coincidències (cf. Revelles Esquirol 2010), però diria que Gaziél té més recança que Pla per la *capsa* peninsular (cf. Pla 1975, p. 224) dins la qual va caure Catalunya. Gaziél és un autor una mica més decantat cap al liberalisme - i, en tot cas, la seva mort el 1964 no el va situar en el final del franquisme ni en moltes de les pors reaccionàries de Pla davant l'evolució espanyola als anys setanta. Als seixanta, Gaziél té esperances en una possible solució, en un acostament entre Espanya i Portugal, a *La pàtria segons Maragall*, del 1962, i, si això falla, sobretot

perquè Castella no és prou generosa, en una reestructuració d'Europa, com ho somia a *Enteniment de la península ibèrica* el 1963 (cf. Llanas 2009). No es troba pas tan lluny, Gaziol, del que Bofill i Mates havia defensat a *L'altra concòrdia*. De fet, als anys seixanta hi ha altres mostres d'aquest iberisme, sovint amb un decantament força espanyolista, com en el cas de *Viatge a l'Atlàntida i retorn a Ítaca*, llibre publicat el 1962 per Díaz-Plaja, o en el Blai Bonet de *Comèdia*, del 1960, amb una Espanya molt esteticitzada (cf. Pons, dins Bonet 2007, pp. 48-57). En aquest últim cas, hi és present l'acostament a la poesia social, com també hi és, amb totes les formes particulars que es vulgui, a *La pell de brau*, publicada el 1960, de Salvador Espriu. Amb el temps, ja als anys vuitanta, l'iberisme d'Espriu, molt ambigu nacionalment i tenyit d'utopisme (cf. Gassol i Bellet 2003; Boyer 2011; Revelles Esquirol 2015b), va evolucionar cap a postulats molt més clars (cf. Foguet i Boreu 2012, pp. 88-89). El 1974, havia expressat en una entrevista amb Xosé Lois García la seva admiració per Portugal i pel canvi que els «seus fillos» havien dut a terme (cf. Reina 1995, pp. 13-14).

5 El ressò de la Liga Iberista Portuguesa

Poc abans de la Revolució dels Clavells, el general Spínola havia escrit que, si Portugal perdia les seves relacions amb les colònies, les alternatives serien entre la pobresa i l'absorció: «y el viejo sueño ibérico, o la soberanía de los grandes potentados no europeos, o una espina soviética clavada en las espaldas de Occidente, serían a largo plazo las alternativas de nuestro destino» (de Spínola 1974, p. 226), cosa que cap portuguès no podria acceptar. Tanmateix, un cop certificada aquesta pèrdua de relacions a causa d'una guerra que no va poder ser reconduïda, l'horitzó ibèric va tornar a ser proposat. El 6 de desembre de 1975, l'historiador A. H. de Oliveira Marques, que havia ingressat a la maçoneria el 1973, va publicar al número 157 del setmanari *Expresso* (p. 8), l'article «União Ibérica?». Ara que el franquisme agonitza, escriu Oliveria Marques, ha arribat el moment que els portuguesos s'interroguin «sobre a viabilidade e a utilidade do sonho de milénios: a União Ibérica». El punt de partida de la nova proposta iberista és l'estat en què ha quedat Portugal després de la desfeta de l'imperi colonial: «uma nação minúscula, pobre, mal povoada, subdesenvolvida económica e culturalmente, endividada e sem recursos no futuro». Perquè: «Não criámos uma infraestrutura industrial ou sequer comercial, que nos permitisse sobreviver, liquidado o Império». La independència de Portugal, «artificial», sempre precària i amenaçada per Espanya, és el resultat dels interessos de les grans potències, especialment de la Gran Bretanya. La Unió Ibèrica, propugnada al llarg del segle XIX, no va poder triomfar per un motiu molt clar: la desproporció entre les dues pàtries. Ara la situació espanyola ha canviat, ja que s'ha posat en evidència

què és en realitat Espanya: «O que há são castelhanos, catalães, bascos e, por ventura, galegos também, artificial e forçosamente unidos». A partir d'aquesta nova Espanya, una confederació amb «três línguas oficiais» (se suposa que el portuguès, el castellà i el català), en la qual Portugal ja no seria petit, és, segons Marques, possible. La nació no és pas estàtica, com ho ha demostrat la història de Portugal i les relacions amb els seus territoris (fins i tot, amb els moviments independentistes de les Açores i de Madeira i inclús de l'Algarve). Marques rebutja el socialisme obligatori per a la nova Ibèria, ja que les característiques econòmiques són el producte de l'evolució mundial, independent de la voluntat dels homes. Pel que fa a la continuïtat de la nacionalitat, el portuguès no correria perill a Amèrica ni a l'Àfrica, però a Europa està amenaçat per la ruïna de Portugal, i només es podria salvar amb una Unió Ibèrica, prèvia i més possible, segons Marques, que una Europa unida. Destaca, en aquestes argumentacions, el vell lusocatalanisme, comercial, industrial i cultural: «Um 'Portugal' ibérico será o melhor aliado duma 'Catalunha' ibérica e o melhor garante da possibilidade de uma confederação imediata». Ens trobem, en el fons, amb idees que s'havien anat repetint al llarg dels segles XIX i XX: l'artificiositat de la independència portuguesa, l'iberisme com a solució a la desfeta colonial, la desmembració d'Espanya, com preveïen els federalistes del segle XIX, començant per Henriques Nogueira, i la creació d'una solidaritat lusocatalana com a garantia del procés, que havia estat la idea central del catalanisme des del començament del segle XX, idea que a Portugal es van fer seva autors com Teixeira de Pascoaes o Fernando Pessoa (cf. Martínez-Gil 2013a).

El 7 de gener de 1976, l'escriptor i intel·lectual António Quadros va publicar una rèplica al mateix setmanari, al número 166 (p. 10), amb el títol «Independência nacional e união ibérica». A part de precisar que les llengües oficials haurien de ser cinc (castellà, català, basc, gallec i portuguès), Quadros dubta que Espanya estigués realment disposada a oferir autonomia política a les seves regions, les quals, d'altra banda, considera ja molt espanyolitzades. És des del respecte a un debat que troba pertinent que Quadros defensa que hi ha encara a Portugal una «razão histórica justificativa de uma estrutura pátria independente». Quadros postula com a enemic de Portugal el fals internacionalisme instal·lat a tots els nivells i confia en una acció de les autoritats i del poble per a una urgent «re-portugalização». La pèrdua colonial s'ha de compensar amb la construcció d'una «Comunidade dos povos de expressão lusa» que ha estat, de fet, una política efectiva de Portugal a partir dels anys vuitanta del segle XX (cf. Pinto 2009).

L'article d'Oliveira Marques va causar un intens debat en la premsa i en l'opinió pública portugueses. Ell mateix, també a *Expresso*, al número 171 del 7 de febrer de 1976 (p. 8), va publicar un nou article, ara sense interrogant: «União Ibérica». Els autèntics problemes de la unió, escriu,

serien els econòmics, els demogràfics, els de penetració de capitals, que els tècnics haurien de tractar, no pas els culturals. Una Ibèria trilingüe (considera el basc «um resíduo mítico e histórico que ninguem fala» i el gallec un dialecte del portuguès) faria que els estudiants de cada lloc aprenguessin una altra llengua oficial: els portuguesos podrien estudiar castellà o català, els castellans, portuguès o català, i els catalans, castellà o portuguès, amb la qual cosa el portuguès tindria una gran expansió. I tampoc no hi hauria problemes administratius, perquè reprèn la vella idea (cf. Rocamora 1994, pp. 167-168) de crear cocapitals: «Porque não teria a União Ibérica três capitais, Madrid, Lisboa e Barcelona, colocando numa o Executivo, noutra o Legislativo e na terceira o Judicial?». A la mateixa revista, el 17 de gener de 1976, es mostrava favorable a la idea Severiano Talavero Tomar, des de Cáceres, amb la correcció que les llengües oficials haurien de ser quatre: portuguès, castellà, català i basc (amb dubtes pel que fa a la filiació i a la força del gallec).

Oliveria Marques es va dedicar a aclarir dubtes en una llarga entrevista publicada al *Diário Popular* el 20 de febrer de 1976, i el mateix diari, el 3 de març, va publicar una enquesta sobre el tema en la qual cap dels consultats no s'hi va mostrar en contra, per bé que tots hi van aportar els seus matisos: el filòleg Rodrigues Lapa va reflexionar sobre el paper de Galícia, l'escriptor Vitorino Nemésio va evocar les seves relacions personals amb Unamuno o amb Ortega y Gasset, el publicista Pedro da Silveira va reivindicar la República Federada Açoriana, el tipògraf Manuel Soares va veure la unió com una possibilitat per imposar el socialisme, el director de màrqueting Silveira da Cunha va relligar la qüestió amb la unió d'Europa i Fernando Graça Gil, responsable comercial d'una farmacèutica, va veure en la Confederació Ibèrica la sortida a la pèrdua de l'Imperi. Tot plegat, va tenir una formulació concreta: la creació de la Liga Iberista Portuguesa (cf. Martín Martín, 2009, pp. 50-52). Als estatuts de la societat, del 29 d'abril de 1976, se n'hi establí l'objectiu: «É seu objectivo estabelecer, promover e fomentar as mais diversas formas de aproximação entre Portugal e os restantes Povos Ibéricos, em defesa do Iberismo, motor da unidade peninsular hispânica entendida como síntese de nações personalizadas» (Estatutos 1976, p. 1). El mateix abril d'aquell any, va aparèixer un *Manifesto ao País*, amb 5.000 exemplars de tiratge, en el qual la Liga Iberista Portuguesa declarava el seu nacionalisme («A Liga Iberista Portuguesa é nacionalista e é esse nacionalismo que a leva a querer lutar por uma Nação mais livre, mais feliz e mais próspera») i defensava que la integració europea, a part que encara es trobava lluny, seria molt més adequada si Portugal hi entrava formant part d'un organisme més fort (cf. Liga Iberista Portuguesa 1976).

Tot aquest debat tenia, com a rerefons, la revisió del Pacte Ibèric que Franco i Salazar havien establert el 1942 i que es va mantenir vigent fins al 1978. El 12 de febrer de 1976, es van reunir a Guarda els ministres d'Afers

Estrangers de Portugal, Melo Antunes, i d'Espanya, José María de Areilza, amb la intenció de reprendre unes relacions que havien quedat malmeses després de l'assalt a l'ambaixada espanyola de Lisboa pels antifranquistes però que els dos governs, malgrat la diferència de règims, tenien interès a reconduir (cf. Sánchez Cervelló 1989). La trobada a Guarda, on es van tractar temes d'aigües territorials, va posar en discussió la vigència del Pacte Ibèric. El 27 de maig d'aquell any podem llegir una notícia publicada a *El País* amb el títol «Soares denunciará el Pacto Ibérico», on, al costat d'informacions sobre l'entrevista de Guarda, en trobem també de la Liga Iberista Portuguesa, la qual «propone la "reunificación" de los dos países ibéricos de forma paulatina, y un mayor contacto entre los pueblos, retomando la gran tradición iberista de la izquierda democrática portuguesa» (p. 1). Un diari d'adscripció socialista i nacionalista com *El País* no veia amb mals ulls els moviments de la Liga Iberista. Que la delicada situació econòmica i política de Portugal feia témer per la integritat del país, ho demostren les opinions del *Jornal Novo* que recollia el diari *ABC* en la seva edició d'Andalusia del 26 de juny de 1976: «Propugnar ahora la integración ibérica es inoportuno, y los portugueses no quieren a los castellanos porque fueron siempre prepotentes contra los otros españoles, viene a ser la tesis del vespertino "Jornal Novo"» (p. 5). El 1978, un nou acord va substituir el Pacte Ibèric, i l'ingrés d'Espanya a l'Otan el 1982 i d'Espanya i Portugal a la Comunitat Econòmica Europea el 1986 van crear un nou marc de relacions (cf. Almuiña Fernández 2012). El 1983, reobert el debat iberista (cf. Torgal 2009, p. 359), una enquesta del mateix *Expresso* (9 de juliol de 1983) va donar com a resultat que un quart dels portuguesos «desejaria, em teoria, uma união política com a Espanha», una dada que no era pas negligible.

A Catalunya, Fèlix Cucurull, el lusitanista més important del país (cf. Albó i Vidal de Llobatera 2009, pp. 39-55; Sala-Sanahuja 2010), va donar notícia de la fundació de la Liga Iberista Portuguesa en un article publicat a la pàgina 3 de *l'Avui* (30 d'abril de 1976): «Els portuguesos i el federalisme peninsular». Cucurull resumia el contingut de l'enquesta publicada al *Diário Popular* i acabava:

Tots plegats, els qui han expressat el seu parer en les pàgines del "Diário Popular" de Lisboa, coincideixen, en línies generals, en el desig d'una Ibèria que encaixa amb la que, des de molt enrera del segle passat, propugnen importants personalitats catalanes; una Ibèria que, entre nosaltres, sempre ha esdevingut popular. És que potser ha arribat l'hora d'interessar-s'hi també el poble portuguès?

El 1977, la Liga Iberista Portuguesa va enviar dos representants a Barcelona, els dos vicepresidents de l'entitat: Fernando Graça Gil i João Paulo de Oliveira, periodista del *Diário Popular*. El 23 de febrer, *La Vanguardia*

informava de la roda de premsa que Jaume Casanovas i Artigas havia fet per presentar els iberistes portuguesos. S'hi informava també de la preparació d'una Lliga Iberista Catalana amb una comissió promotora formada pel mateix Casanovas i per Batista i Roca i Fèlix Cucurull. Graça Gil havia declarat durant la roda de premsa que l'iberisme a Portugal era un moviment «post-dictadura y post-colonialismo» i que la confederació podia integrar règims monàrquics i republicans. Segons l'entrevista «Liberisme, nova alternativa per als pobles peninsulars», que va aparèixer al número 491 de *Canigó* (5 de març de 1977, p. 29) signada per E. A. Moliné, Graça Gil i Oliveira havien visitat Barcelona «per tal de prendre contacte amb la realitat dels Països Catalans i per sostenir la futura constitució de la Lliga Iberista Catalana». En l'entrevista, s'hi defensaven els postulats clàssics de l'iberisme portuguès i català, entès com una resposta a la migradesa del país («Portugal troba que torna a tenir la seva dimensió que havia adquirit ja a l'edat mitjana»), amb la contraposició entre expansió colonial i iberisme (la pèrdua del Brasil va portar Henriques Nogueira a l'iberisme, però l'etapa colonial africana el va diluir) i amb el lusocatalanisme com a garantia (el Països Catalans «juntament amb la nació portuguesa, en la futura federació dels pobles ibèrics, podran servir de grans equilibradors a tots els tipus de centralisme que hi pugui haver»). L'entrevista ens revela que en la constitució de la Liga Iberista Portuguesa hi va intervenir, com a observadora, una representació de la FAI. Hi havia, en efecte, un moviment de fons anarquista i revolucionari que mantenia, com la FAI, la referència ibèrica. Només cal recordar el Directorio Revolucionario Ibérico de Liberación, que va segrestar el transatlàntic *Santa Maria* el 1961 (cf. Montanyà 2004), o - però aquí la referència és més aviat nominal - el Movimiento Ibérico de Liberación dels anys setanta, al qual pertanyia Salvador Puig Antich.

El nucli català que va donar suport a la Liga Iberista Portuguesa, però, provenia d'una altra tradició: la del nacionalisme independentista. L'historiador, polític i activista Batista i Roca, nacionalista radical, s'havia destacat ja com un defensor de la Confederació Ibèrica a l'exili, amb especial insistència al voltant dels anys cinquanta (cf. Castells 2008, pp. 215-226), i, fidel a les confluències del catalanisme, el 1977-1978 va crear també el Centre d'Agermanament Occitano-Català. Jaume Casanovas i Artigas havia presentat el 1976 el Partit Socialdemòcrata de Catalunya, el qual, europeista, s'havia declarat alhora favorable a una Confederació de Països Ibèrics. Oficialment, el partit donava suport a la creació de la Lliga Iberista Catalana. Casanovas havia estat un membre destacat d'Esquerra Republicana de Catalunya i, en el fons, tant la seva actuació com la de Batista i Roca representen la pervivència del marc peninsular que va evidenciar Macià en proclamar la República Catalana dins una futura Confederació Ibèrica. Fèlix Cucurull, afiliat a Estat Català abans de la guerra, havia estat un dels membres més actius del PSAN, al qual va retornar el 1978

després d'haver contribuït a fundar el Partit Socialista de Catalunya (cf. Dalmau 2015, pp. 103-110) i va ser col·laborador de Batista i Roca. La seva obra com a lusitanista l'havia acostat a l'estudi de l'iberisme, per bé que semblava orientat fonamentalment, per la seva forta ideologia independentista, cap al lusocatalanisme, com ho demostra el seu llibre *Dos pobles ibèrics (Portugal i Catalunya)* (Cucurull 1967) o altres treballs posteriors (cf. Cucurull 1990, on explica el fracàs de la Liga Iberista Portuguesa per la manca de ressò en el poble portuguès, que troba lògica). El 1974, Cucurull va poder viatjar a Portugal, on el van rebre el ministre de comunicacions i el de justícia (cf. Albó i Vidal de Llobatera 1987, p. 430). El 1975, en traducció de Carlos Loures, va aparèixer a Portugal *Dois Povos Ibéricos (Portugal e a Catalunha)*, i no podem descartar que el llibre influís en la Liga Iberista Portuguesa. De fet, tot un seguit de connexions semblen preparar la revifalla de l'iberisme amb el lusocatalanisme de fons. El 1970, l'historiador, polític i activista Salvador Casanova i Grané, amic i company de trifulgues polítiques de Cucurull, va guanyar, amb l'assaig *Per una nova Ibèria entesa com a comunitat d'estats independents*, el Premi Ibèria atorgat pel Consell Nacional Català presidit per Batista i Roca, per bé que el treball només va veure la llum el 1988 (cf. Casanova i Grané 1988). Cucurull també va ser amic i col·laborador del portuguès Manuel de Seabra, el qual va publicar una traducció de *La pell de brau* d'Espriu al començament de 1975. Seabra, que va treballar també amb Antoni Ribera, el fill d'Ignasi Ribera i Rovira, ha estat un personatge molt actiu en el manteniment del lusocatalanisme, com també ho ha estat la seva dona, Vimala Devi – als quals Vallverdú (1976, p. 227) va dedicar la primera versió del seu poema sobre Portugal. Seabra va intervenir en diverses actuacions de context iberista, com l'Exposició de Poesia Visual Ibèrica del 1975 o, el 1976 (cf. Cerdà Subirachs 2014), en la revista *Pasárgada*, amb seu a Lisboa, que, com recollia l'editorial del número 1, usava el basc, el castellà, el català, el gallec i el portuguès per crear «el fulcre d'un coneixement mutu més pregon, d'un més gran, d'un total respecte pels nostres valors de civilització» (p. 3).

Si reprenem la distinció de Norbert Bilbeny a la qual abans m'he referit, tots aquests intel·lectuals i escriptors es poden qualificar, sense cap dubte, de catalanistes iberistes. És a dir, de catalanistes radicals, en molts casos independentistes, que veuen en l'iberisme una manera d'aconseguir els seus propòsits. Al capdavant, es tracta de triar entre una Catalunya sotmesa al franquisme o, posteriorment, al règim autonòmic, i una Catalunya estatal federada o confederada amb altres pobles. El lusocatalanisme, a més, proporciona la justificació cultural i històrica a l'opció. Tot i així, l'independentisme també podrà contrastar amb l'iberisme polític, com ho va constatar un autor iberista: «Mentre que als Països Catalans inunden les parets les pintades independentistes, una part del jovent portuguès s'organitza en la Lliga Iberista Portuguesa, i hom demana la Federação

Ibérica» (Raya 1988, p. 65).

Cal considerar a part la negació, no tan sols de l'iberisme polític, sinó fins i tot de la idea mateixa d'ibericitat. Teixeira Bastos, un autor que havia participat en el Primer Congrés Catalanista el 1880 (cf. Martínez-Gil 2010b), el 1881 va publicar un article a *A Vanguarda* amb un títol eloqüent: «Não somos ibéricos». I, el 1932, Fran Paxeco va publicar *Portugal não é ibérico*, on contestava, entre d'altres, les teories de Cambó. Paxeco hi parlava de la Lusibèria, encara que fins i tot aquí continua viu un cert lusocatalanisme: «Os portugueses prezam devéras os catalães, mas detestam a Ibéria histórica. E esta, por desgraça, corresponde á Catalunha» (Paxeco 1932, p. 553). També els catalans han pogut posar pegues a la ibericitat. Jaume Brossa va fer un discurs concloent: «el que més m'interessa del nacionalisme és el que conté d'antiibèric», va escriure el 1906 (cf. Martínez-Gil 1997, p. 261). Marià Manent va establir, seguint reflexions d'Eugeni d'Ors, un tall net entre catalans i portuguesos el 1918, tot i l'amistat profunda que els unia: «per nosaltres, trobarà una qualificació moral dolenta la *voluntat de ruïna* que alimenta l'ànima portuguesa» (Manent 1986, p. 24). I Miquel Bauçà, malgrat el seu Rogério, escriurà més endavant: «Miri's com es miri, la realitat mai no ha estat ibèrica, mai no hi [ha] hagut res ibèric» (Bauçà 1998, p. 294). També el Felibritge no va deixar de ser una mena de covardia: «El felibritge era perfecte i més econòmic, menys compromès» (p. 255).

6 Per concloure

Sembla prematur, doncs, dir que, a mitjans dels anys seixanta, «desaparegué la referència a Portugal dels programes dels partits polítics catalans» (Sánchez Cervelló 2010, p. 36). O que, a partir del franquisme, les aparicions de l'iberisme «fueron esporádicas y carentes de fuerza» (Rocamora 1989, p. 56), ja que resulta molt difícil calibrar la força exacta d'aquestes qüestions – al capdavant, tampoc les manifestacions anteriors, malgrat que l'iberisme va semblar possible, no van anar gaire enllà. Les diferents formulacions que hem vist al voltant de la Revolució dels Clavells en la cultura catalana (exaltació revolucionària, distància postmoderna, reaccionarisme i recuperació de l'iberisme) presenten un joc complicat d'herències i de ruptures que té com a teló de fons la qüestió europea i els diferents ritmes d'evolució, presents des dels inicis de les formulacions pannacionalistes: «È allora necessario ripensare il confronto tra le peculiarità delle culture iberiche e i processi di standardizzazione che tra otto e novecento hanno attraversato l'Europa» (Grilli 2000, p. 136). En aquests ritmes asimètrics hi jugarà un paper posterior fonamental la llarga instauració dels feixismes a la Península. Des d'aquest punt de vista, la Revolució dels Clavells representarà una irrupció d'aquests desfasaments en la història i l'intent de superar-los. «Ara som com els altres països europeus»,

comenta un cambrer al llibre de Xavier Fàbregas, «i ja veurà com en poc temps serem dintre el Mercat Comú» (1982, pp. 73-74).

És en aquest marc que la Revolució dels Clavells instaurarà, com hem vist, dues ruptures en relació amb l'herència rebuda que, amb posteriors rectificacions o desenvolupaments, ens situen en el nostre present. En primer lloc, la separació de revolució i iberisme. L'explicació cal cercar-la tant en l'anticolonialisme com a doctrina predominant – un punt de vista que veu la separació com a més progressista que la unió – com en la llarga herència de dues dictadures que havien acostumat a la percepció d'Espanya i de Portugal com dues realitats, potser paral·leles, però separades. Tots dos factors, afegits al nacionalisme espanyol asfixiant del franquisme, haurien reforçat alhora un nacionalisme català independentista (cf. Rocamora 2000), el qual, però, ja hem vist que es podia avenir a recuperar l'iberisme. Certament, és una recuperació bàsicament econòmica (per part portuguesa) i d'alliberament nacional (per part catalana), amb la possibilitat de diferents règims polítics al seu si. En segon lloc, és significativa la confrontació entre revolució i postmodernitat. Ho hem vist en les obres fictivals sobre la revolució, les quals, de fet, van obrir nous camins en aquest sentit a la literatura catalana. El mateix plantejament, però, s'ha aplicat a l'iberisme com a continuïtat i alhora record de les especificitats culturals i històriques, especialment en el marc europeu, en el qual s'ha produït, de fet, una integració econòmica i d'altres menes plantejades ja pels antics iberistes, tot i que feta des de fora. En aquest context, l'iberisme esdevé «un neo-iberismo, una fórmula de retorno típicamente posmoderna, y entonces, la fórmula apropiada, y la fórmula a la que estamos condenados casi, no puede ser otra que la de posiberismo» (Rodríguez de la Flor 2005, p. 255). S'hi ha relacionat l'obra de José Saramago, tant pel que fa a la idea de recuperació en general (cf. Grilli 2000, pp. 146-147) com a la recuperació de la utopia (cf. Molina 1990, pp. 245-288). Es tracta d'un retorn nostàlgic que, però, intenta salvar la possibilitat d'actuar i de pensar. Potser, vist des de la cultura catalana, en excés ibèric o particularista: no en va *A Jangada de Pedra*, del 1986, és una de les poques obres de Saramago no traduïdes al català. Sigui com sigui, l'espai de relació definit per la geopolítica és tossut, com ha estat assenyalat (cf. Costa 2015, p. 517-518). Durant els darrers anys, s'ha continuat debatent sobre l'exemple de Portugal com a país peninsular independent i sobre el lusocatalanisme, hi ha hagut una abundant presència en la literatura catalana de Lisboa i de Portugal (inclosa la Revolució dels Clavells) i fins i tot no s'han deixat de banda fórmules afins a l'iberisme. En aquest sentit, sense que escaigui aquí dir si és una opció encertada o no, el Consell Assessor de la Transició Nacional ha proposat, a *Les relacions de cooperació entre Catalunya i l'Estat espanyol* (cf. Relacions 2013), un possible Consell Ibèric com un dels marcs de la independència catalana.

Bibliografia

- de Abreu, Maria Fernanda (2007). «De que lado o espelho? Das teorias às práticas comparatistas no estudo das relações literárias entre Portugal e Espanha». Em: Magalhães, Gabriel (ed.), *Actas do Congresso RELIPES III. Universidade da Beira Interior* (18, 19 e 20 de Abril de 2007). Covilhã; Salamanca: Universidade da Beira Interior: CELYA, pp. 437-452.
- Albó i Vidal de Llobatera, Imma (1987). *Fèlix Cucurull: La lluita per l'autenticitat*. Barcelona: La Llar del Llibre.
- Albó i Vidal de Llobatera, Imma (2009). *Fèlix Cucurull: 1919-1996*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- Almuiña Fernández, Celso (2012). «España y Portugal, encuentro en Europa». En: Martín de la Guardia, Ricardo; Pérez Sánchez, Guillermo A. (dirs.), *España y Portugal: Veinticinco años en la Unión Europea (1986-2011) / Portugal e Espanha: Vinte e Cinco Anos na União Europeia (1986-2011)*. Valladolid: Universidad de Valladolid, pp. 65-86.
- Ametlla, Josep M. et al. (1994). *Els 'Quaderns de l'Exili'*. Barcelona: Barcelonense d'Edicions.
- Badiou, Maryse (1993). *Xavier Fàbregas: Bibliografia (1951-1985)*. Barcelona: Institut del Teatre.
- Badosa, Cristina (1994). *Josep Pla, el difícil equilibri entre literatura i política: 1927-1939*. Barcelona: Curial.
- Badosa, Cristina (1996). *Josep Pla: Biografia del solitari*. Barcelona: Edicions 62.
- Balcells, Albert (2013). «El catalanisme i els moviments d'emancipació nacional a la resta d'Europa, entre 1885 i 1939» [online]. *Catalan Historical Review*, 6, pp. 189-205. URL http://revistes.iec.cat/index.php/CHR/article/viewFile/67257/pdf_455 (2016-03-15).
- Bauçà, Miquel (1985). *Carrer Marsala*. Barcelona: Empúries.
- Bauçà, Miquel (1998). *El Canvi: Des de l'Eixample*. Barcelona: Empúries.
- Bauçà, Miquel (2012). *The Siege in the Room: Three Novellas*. Traducció i pròleg de Martha Tennent. Champaign; Dublin; London: Dalkey Archive.
- Bilbeny, Norbert (2013). «Eugeni d'Ors: Catalunya, Ibèria, Europa». A: Magalhães, Gabriel; da Silva, Fátima Fernandes (eds.), *El dret al futur: Assaig i pensament cívic a Catalunya i a Portugal / O Direito ao Futuro: Ensaísmo e pensamento cívico na Catalunha e em Portugal*. Ribeirão: Húmus, pp. 33-45.
- Bofill i Mates, Jaume (1930). *L'altra concòrdia: Per una revisió del problema català: la solució liberal i democràtica*. Barcelona: Publicacions de la Revista de Catalunya.
- Bonet, Blai (2007). *El Color*. Pròleg de Margalida Pons. Palma de Mallorca: Consell de Mallorca, Departament de Cultura i Patrimoni.
- Bou, Enric (2013). *La invenció de l'espai: Ciutat i viatge*. València: Publicacions de la Universitat de València.

- Boyer, Denise (2011). «*La pell de brau i el mite de Sepharad*» [online]. A: *Catalonia. L'année 1960 en poésie / L'any 1960 en poesia = Actes de la journée d'études du Séminaire d'Études Catalanes de l'Université Paris-Sorbonne* (10 mai 2010), 9. URL <http://www.crimic.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/Boyer.pdf> (2016-03-15).
- Bruno, Sampaio (1987). *Os Modernos Publicistas Portugueses*. Porto: Livraria Chardron de Lello & Irmão.
- Carbó, Ferran (1993). «Rodolf Sirera i la renovació del teatre valencià». *Caplletra*, 14, pp. 189-210.
- Casanova i Grané, Salvador (1988). *Per una nova Ibèria com a comunitat d'Estats independents i altres escrits*. Prefaci de Fèlix Cucurull. Semblança de Salvador Casanova i Grané per Josep Ferrer. Barcelona: La Magrana.
- Castellet, Josep Maria (2007). *Dietari de 1973*. Barcelona: Edicions 62.
- Castells, Víctor (2008). *Galeusca: Un ideal compartit*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- Catroga, Fernando (1985). «Nacionalismo e ecumenismo. A questão ibérica na segunda metade do século XIX». *Cultura, História e Filosofia*, 4, pp. 419-463.
- Cerdà Subirachs, Jordi (2014). «Socialització i internacionalització de la poesia visual durant la transició. A propòsit de l'*Antologia da poesia visual europeia* (1977)» [online]. *Franquisme & Transició*, 2, pp. 9-61. URL <http://journals.uoc.edu/index.php/franquismeitransicio/article/view/n2-cerda> (2016-03-15).
- Coca, Jordi (1978). *Selva i salonet*. Pròleg de Jaume Melendres. Mataró: Robrenyo.
- Coca, Jordi (1986). «Una nota per a Miquel Bauçà». *Reduccions*, 32, pp. 76-78.
- Coca, Jordi (2004). *El secret de la cavalleria*. Pròleg de Víctor Martínez-Gil. Barcelona: Edicions 62.
- Coca, Jordi (2009). «Sobre la dificultat de llegir Miquel Bauçà». A: Artigues, Antoni (ed.), *Poesia és el discurs: Miquel Bauçà*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner, pp. 11-15.
- Costa, Òscar (2015). «Re-imagining the State: Pan-Iberianism and Political Interventionism in the Context of Catalan Nationalism». In: Sabaté, Flocel; da Fonseca, Luís Adão (eds.), *Catalonia and Portugal: The Iberian Peninsula from the Periphery*. Berna: Peter Lang, pp. 501-521.
- Cucurull, Fèlix (1967). *Dos pobles ibèrics (Portugal i Catalunya)*. Barcelona: Selecta.
- Cucurull, Fèlix (1990). «Entorn de les relacions entre Portugal i Catalunya». *Daina*, 7, pp. 85-104.
- Dalmau, Ferran (2015). *Lletra per a la batalla: Memòria literària de l'esquerra independentista*. Lleida: Edicions El Junc.

- Dodas i Noguera, Anna (1992). «'L'Atlàntida' i 'Os Lusíadas': dos poemes neoclàssics». *Ausa*, 15 (128-129), pp. 45-62.
- Doval, Joan Carles (dir.) (2007). *La nova Cançó 1974*. Barcelona: Ara Idees.
- Esprriu, Salvador (2013). *Ocnos i el parat esglai*. Edició de Ramon Balasch i Mireia Mur. Barcelona: Balasch Editor.
- Estatutos (1976). *Estatutos da Liga Iberista Portuguesa*. Lisboa: s.n.
- Fàbregas, Xavier (1982). *Europa, Europa!*. Barcelona: Edicions 62.
- Foguet i Boreu, Francesc (2012). «Fons Salvador Esprriu de l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià: epistolari i altres documents». *Indesinenter*, 7, pp. 73-207.
- Fuster, Jaume (1976). *Tarda, sessió contínua, 3,45: Collita de sang*. Barcelona: Edicions 62.
- García, Xavier (ed.) (1997). *Epistolari de Manuel de Pedrolo (1930-1990)*. 2 vols. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- García, Xosé Lois (1988). *Castelao dende Catalunya*. La Corunya: Edició do Castro.
- Gassol i Bellet, Olívia (2003). *'La pell de brau' de Salvador Esprriu o el mite de la salvació*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Gaziel [Agustí Calvet i Pascual] (1960). *Portugal enfora*. Barcelona: Selecta.
- Gaziel [Agustí Calvet i Pascual] (1999). *Quina mena de gent som*. Barcelona: Columna; Proa.
- Glondys, Olga (2012). «La colaboración de los comités español y portugués del Congreso por la Libertad de la Cultura en las postrimerías de las dictaduras ibéricas». A: Loff, Manuel; Molinero, Carme (eds.), *Societats en canvi: Espanya i Portugal als anys setanta: Congrés Internacional* (15 i 16 de novembre de 2012) / *Sociedades en cambio: España y Portugal en los años setenta* (15 y 16 de noviembre de 2012, Facultat de Filosofia i Lletres de la UAB) [CD-Rom]. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.
- Grilli, Giuseppe (1983). *Indagacions sobre la modernitat de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- Grilli, Giuseppe (1987). «Rotte Atlantiche in poesia». In: De Cesare, Giovanni Battista (a cura di), *Cronache Iberiche di viaggio e di scoperta tra storia e letteratura*. Napoli: Istituto Universitario Orientale, pp. 29-39. Pubblicazioni della Sezione Romanza, 49.
- Grilli, Giuseppe (2000). «Identità catalana e contesto spagnolo». *Annali. Sezione Romanza*, 42 (1), pp. 127-148.
- Guillamon, Julià (2001). *La ciutat interrompuda. De la contracultura a la Barcelona postolímpica*. Barcelona: La Magrana.
- Guixà, Pere (2005). «Un passeig pel Carrer Marsala». *Serra d'Or*, 545, pp. 33-35.
- Jurado, Omar; Morales, Juan Miguel (2007). *Lluís Llach: Sempre més lluny*. 2a ed. Trad. de Cinta S. Bellmunt. Tafalla: Txalaparta.

- Lemus López, Encarnación (2002). «La Transición Ibérica. Ruptura frente a reforma en las democratizaciones de Portugal y España». Em: Almuiña Fernández, Celso; de Sousa, Fernando; Meireles, Maria da Conceição (coords.), *Relações Portugal-Espanha: Uma história paralela, um destino comum? II Encontro Internacional* (Zamora, 7-8 de julio de 2000). Porto; Zamora: CEPES; Fundação Rei Afonso Henriques, pp. 103-122.
- Liga Iberista Portuguesa (1976). *Manifesto ao País* [online]. Lisboa: Liga Iberista Portuguesa. URL <http://www.euskomedia.org/PDFFondo/irujjo/10171.pdf> (2016-03-15).
- Litvak, Lily (1987). «The Birth of the Idea of Pan-Latinism in Catalonia». *Catalan Review*, 2 (1), pp. 130-136.
- Llanas, Manuel (2002). *As vivências portuguesas de Gaziél*. Barcelona: Fundació Catalunya-Portugal; Fundación Conde de Barcelona.
- Llanas, Manuel (2009). «Notes per a una biografia intel·lectual de Gaziél». A: Mall, Associació Guixolenc de Cultura, *Gaziél: l'home és el tot (Conferències Any Gaziél 2007)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 7-28.
- López Crespi, Miquel (2000). *Cultura i antifranquisme*. Barcelona: Edicions de 1984.
- Manent, Marià (1986). *A flor d'oblit*. Barcelona: Edicions 62.
- Maravall, José Antonio (1964). *El concepto de España en la Edad Media*. 2a ed. Madrid: Instituto de Estudios Políticos.
- Marrugat, Jordi (2007). «L'escriptor català i la societat postfranquista. Models de relació de l'escriptor català amb la seva societat des de la fi del franquisme fins als nostres dies (I)». *Revista de Catalunya. Nova etapa*, 234, pp. 9-41.
- Martín Martín, Teodoro (2009). *El movimiento iberista. Aproximación a la historia de una idea*. Madrid: Asociación de Profesores Universitarios Jubilados.
- Martínez-Gil, Víctor (1997). *El naixement de l'iberisme catalanista*. Barcelona: Curial.
- Martínez-Gil, Víctor (2006). «Els escriptors com a intel·lectuals postmoderns». A: Panyella, Ramon; Marrugat, Jordi (eds.), *L'escriptor i la seva imatge: Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*. Barcelona: L'Avenç & GELCC, pp. 299-322.
- Martínez-Gil, Víctor (2010a). «De Camões a Verdaguier: Portugal i Ibèria en l'imaginari poètic de *L'Atlàntida*». En: Lafarga, Francisco; Pegenaute, Luis; Gallén, Enric (eds.), *Interacciones entre las literaturas ibéricas = Actas del Congreso Internacional 'Las relaciones entre las literaturas ibéricas'* (Barcelona, 18-20 de junio de 2009). Berna: Peter Lang, pp. 267-304.
- Martínez-Gil, Víctor (2010b). «De l'homenatge a Camões al Primer Congrés Catalanista». A: Martínez-Gil, Víctor (ed.), *'Uns apartats germans':*

- Portugal i Catalunya / 'Irmãos afastados': Portugal e a Catalunha*. Palma de Mallorca; Lisboa: Lleonard Muntaner; Instituto Camões, pp. 111-133.
- Martínez-Gil, Víctor (2013a). «La visió lusocatalana d'Ibèria» / «A visão luso-catalã da Ibéria». A: Gimeno Ugalde, Esther; da Silva, Fátima Fernandes; Lopes, Francisco Serra (eds.), *Catalunya / Catalunha = Actas da Jornada ACT25* (Lisboa, 11 d'abril de 2011). Ribeirão; Benicarló: Húmus; Onada, pp. 21-87.
- Martínez-Gil, Víctor (2013b). «El peninsularisme vitalista de Joan Maragall». A: Magalhães, Gabriel; da Silva, Fátima Fernandes (eds.), *El dret al futur: Assaig i pensament cívic a Catalunya i a Portugal / O Direito ao Futuro: Ensaísmo e pensamento cívico na Catalunha e em Portugal*. Ribeirão: Húmus, pp. 13-21.
- Martínez-Gil, Víctor (2015). «Modernidad, política e ibericidad en las relaciones literarias intrapeninsulares». *Revista de Filología Románica*, 9, pp. 31-44.
- Matos, Sérgio Campos (2006). «Iberismo e identidade nacional (1851-1910)». *CLIO*, 14, pp. 349-400.
- Matos, Sérgio Campos (2009). «Was Iberism a Nationalism? Conceptions of Iberism in Portugal in the Nineteenth and Twentieth Centuries». *Portuguese Studies*, 25 (2), pp. 215-229.
- Miró Ardèvol, Josep (1974). «Portugal en directe». *Oriflama*, 141, pp. 27-29.
- Molina, César Antonio (1990). *Sobre el iberismo y otros escritos de literatura portuguesa*. Pròleg de José Saramago. Epíleg d'Ángel Crespo. Madrid: Akal.
- Montanyà, Xavier (2004). *Pirates de la llibertat*. Barcelona: Empúries.
- Mora, Víctor (1981). *Mozzarella i Gorgonzola i altres contes*. Barcelona: Laia.
- Paxeco, Fran (1932). *Portugal não é ibérico. Antelóquio de Teófilo Braga*. Lisboa: Tip. Tôrres.
- de Pedrolo, Manuel (1986). *Crucifeminació*. Barcelona: Edicions 62.
- Pérez González, Rafael del Rosario (1998). *Guia per recórrer Rodolf Sirera*. Barcelona: Institut del Teatre.
- Pinto, José Filipe (2009). *Estratégias da ou para a Lusofonia?: O Futuro da Língua Portuguesa*. Lisboa: Prefácio.
- Pla, Josep (1967). *La vida amarga*. Barcelona: Destino.
- Pla, Josep (1969). *Notes disperses*. Barcelona: Destino.
- Pla, Josep (1975). *Direcció Lisboa*. Barcelona: Destino.
- Pla, Josep (1979). *Notes del capvesprol*. Barcelona: Destino.
- Pla, Josep (1982). *Polèmica. Cròniques parlamentàries (1929-1932)*. Barcelona: Destino.
- Rafanell, August (2006). *La il·lusió occitana*. 2 vols. Barcelona: Quaderns Crema.
- Raya, Francesc (1988). *La qüestió nacional a la Península Ibèrica: Projecte de federació*. Pròleg de Rafael Castellanos. Barcelona: La Magrana.

- Reina, Francesc (1995). *Enquestes i entrevistes, II (1974-1985)*. Edició crítica i anotada de les enquestes i entrevistes fetes a Salvador Espriu. Barcelona: Edicions 62.
- Relacions (2013). *Les relacions de cooperació entre Catalunya i l'Estat espanyol. Informe número 3* [online]. Barcelona: Generalitat de Catalunya. URL <http://www.vilaweb.cat/media/continguts/000/074/251/251.pdf> (2016-03-15).
- Revelles Esquirol, Jesús (2008). *La interpretació portuguesa de Josep Pla* [treball de recerca] [online]. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. URL <http://hdl.handle.net/2072/9058> (2016-03-15).
- Revelles Esquirol, Jesús (2009). «La recepció en premsa del espejo portugués: Portugal i el iberisme com a solució al 'Problema de Espanya'» [online]. *Iberografias*, 5 (9), pp. 75-90. URL http://www.researchgate.net/publication/271511343_La_recepcion_en_prensa_del_espejo_portugues_Portugal_y_el_iberismo_como_salida_al_Problema_de_Espana (2016-03-15).
- Revelles Esquirol, Jesús (2010). «Cambó, Pla, Gaziol i els contactes luso-catalans». A: Martínez-Gil, Víctor (ed.), *'Uns apartats germans': Portugal i Catalunya / 'Irmãos afastados': Portugal e a Catalunha*. Palma de Mallorca; Lisboa: Lleonard Muntaner; Instituto Camões, pp. 149-168.
- Revelles Esquirol, Jesús (2015a). «Missió catalana a Lisboa: Joan Estelrich, 1921». A: Pla, Xavier (ed.), *El món d'ahir de Joan Estelrich: Dieta, cultura i acció política*. València: Publicacions de la Universitat de València, pp. 185-215.
- Revelles Esquirol, Jesús (2015b). «Sepharad com a utopia iberista». *Indesinenter*, 10, pp. 187-195.
- Rocamora, José Antonio (1989). «Un nacionalismo fracasado: el iberismo». *Espacio, Tiempo y Forma*, 5 (2), pp. 29-56.
- Rocamora, José Antonio (1994). *El nacionalismo ibérico: 1792-1936*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Rocamora, José Antonio (2000). «El iberismo en el contexto de la expansión del nacionalismo en la Península Ibérica». Em: Moreira, Adriano et al., *Relações Portugal-Espanha: Cooperação e Identidade. I Encontro Internacional* (Zamora, 1-2 de octubre de 1999). Porto; Zamora: CEPSE; Fundação Rei Afonso Henriques, pp. 113-121.
- Rodríguez de la Flor, Fernando (2005). «Iberismo hoy: Posiberismo». Em: Jacinto, Rui; Bento, Virgílio (eds.), *Territórios e culturas ibéricas*. Porto: Campo das Letras, pp. 251-263.
- Sala-Sanahuja, Joaquim (2010). «El lusitanisme a Catalunya: Ignasi Ribera i Rovira, Antoni Ribera, Fèlix Cucurull i Manuel de Seabra». A: Martínez-Gil, Víctor (ed.), *'Uns apartats germans': Portugal i Catalunya / 'Irmãos afastados': Portugal e a Catalunha*. Palma de Mallorca; Lisboa: Lleonard Muntaner; Instituto Camões, pp. 135-147.

- Salvat, Ricard (1971). *Els meus muntatges teatrals*. Pròleg de Xavier Fàbregas. Barcelona: Edicions 62.
- Sánchez Cervelló, Josep (1989). «La relación peninsular en el tránsito a las democracias». *Proserpina*, 8, pp. 111-128.
- Sánchez Cervelló, Josep (1995). *La revolución portuguesa y su influencia en la transición española (1961-1976)*. Madrid: Nerea.
- Sánchez Cervelló, Josep (2010). «Les relacions entre Catalunya i Portugal des del 1640 fins ara». A: Martínez-Gil, Víctor (ed.), *‘Uns apartats germans’: Portugal i Catalunya / ‘Irmãos afastados’: Portugal e a Catalunha*. Palma de Mallorca; Lisboa: Lleonard Muntaner; Instituto Camões, pp. 19-44.
- Simbor, Vicent (1993). «L’obra teatral de Llorenç Villalonga». *Caplletra*, 14, pp. 143-162.
- Sirera, Rodolf (1997). *L’assassinat del doctor Moraleda. El verí del teatre*. Pròleg de Josep M. Benet i Jornet. Barcelona: Edicions 62.
- Snyder, Louis L. (1984). *Macro-nationalisms. A History of the Pan-Movements*. Westport: Greenwood Press.
- Soberanas i Lleó, Amadeu-J. (1984). *Epistolari de Joan Salvat-Papasseit*. Barcelona: Edicions 62.
- Soler, Valentí (2010). *Tomàs Garcés: Periodisme i crítica*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- de Spínola, António (1974). *Portugal y el futuro: Análisis de la coyuntura nacional*. Trad. de Basilio Losada Castro. Barcelona: Planeta.
- Torgal, Luís Reis (2009). «Castilla y España en la ideología, en la memoria y en la historiografía portuguesa». En: Esteban de Vega, Mariano; Morales Moya, Antonio (eds.), *Castilla en España: Historia y representaciones*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 353-369.
- de la Torre Gómez, Hipólito (1993). «Las relaciones hispano-portuguesas en la Edad Contemporánea». En: Fernández Álvarez, M. et al., *Reflexiones en torno a España y Portugal*. Alicante: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, pp. 33-72.
- de la Torre Gómez, Hipólito (1998). «Portugal y España: ¿historias paralelas?». En: de la Torre Gómez, Hipólito; Vicente, Antonio Pedro (dirs.), *España-Portugal: Estudios de Historia Contemporánea*. Madrid: Editorial Complutense, pp. 135-141.
- Trapiello, Andrés (2011). *Las armas y las letras: Literatura y Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Destino.
- Vallverdú, Francesc (1976). *Poesia: 1956-1976*. Barcelona: Edicions 62.
- Vallverdú, Francesc (2009). *Temps sense treva: Obra poètica completa*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner.
- Verdaguer, Jacint (2002). *L’Atlàntida*. A cura de Pere Farrés i Arderiu. Vic: Eumo; Societat Verdaguer.
- Villas i Chalamanch, Montserrat (1992). «L’iberisme: factor revitalitzador de la coneixença entre Catalunya i Portugal». A: Massot i Muntaner,

Josep (coord.), *Estudis de llengua i literatura catalanes*, vol. 24, *Miscel·lània Jordi Carbonell*, vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 231-256.

